

ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΚΟΡΕΖΗΣ

Ο ΚΙΤΣΟΣ ΤΖΑΒΕΛΑΣ
(Σούλι, 1801 - Αθήνα, 1855)

(Φωτογραφία)

Ο Γιώργος Γκορέζης γεννήθηκε στη Παραμυθιά Θεσπρωτίας. Αριστούχος του Γυμνασίου Παραμυθιάς, αποφοίτησε στη συνέχεια από τη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων όπου πέτυχε 4^{ος} σε σειρά επιτυχίας, την Ανωτάτη Σχολή Πολέμου, την Ανωτάτη Σχολή Εθνικής Αμύνης και όλα τα άλλα σχολεία του εσωτερικού, όπως επίσης αποφοίτησε με άριστα από την Ανωτάτη Σχολή Διοικήσεως και Επιτελών (Command and General Staff College) του Αμερικανικού Στρατού, όπου φοιτά κατ' έτος, μετά από εξετάσεις, ένας αξιωματικός από όλο τον Ελληνικό Στρατό.

Ανήλθε όλη την κλίμακα της στρατιωτικής ιεραρχίας, υπηρετώντας σε καίριες διοικητικές και επιτελικές θέσεις σε κρίσιμους περιόδους για την πατρίδα μας.

Από το 1988 μέχρι το 1990 υπηρέτησε με το βαθμό του Συνταγματάρχη στο Στρατηγείο της Νότιας Πτέρυγας του NATO (AFSOUTH) σαν Διευθυντής πληροφοριών, και από το 1997 μέχρι το 2000 με το βαθμό του Υποστρατήγου σε επιτελική Διεύθυνση του ΓΕΣ.

Αρθρογραφεί σε αθηναϊκές και επαρχιακές εφημερίδες και περιοδικά πάνω στα εθνικά μας προβλήματα και τη κοινωνική, οικονομική και πολιτική μας ζωή. Είναι ενεργό μέλος της Εταιρίας Λογοτεχνών και Συγγραφέων Ηπείρου και της Διεθνούς Επιτροπής Στρατιωτικής Ιστορίας. Τον Αύγουστο 1998 προήδρευσε στη Λισσαβόνα στο XXIV Διεθνές Συνέδριο Στρατιωτικής Ιστορίας, με τη συμμετοχή 300 επιστημόνων από όλο τον κόσμο.

Έχει γράψει πολλές μονογραφίες στρατιωτικών θεμάτων. Κυκλοφόρησαν τα εξής βιβλία του : « Τα Αδιέξοδα », « Η Εθνική Αντίσταση 1941-45 », « Το Δίκαιο της Θαλάσσης » και « Διεθνείς Συμφωνίες, Συνθήκες και Συμβάσεις ». Το τελευταίο τυπώθηκε και κυκλοφόρησε με έξοδα του ΓΕΣ σε όλες τις κρατικές υπηρεσίες.

Ομιλεί εκτός της Ελληνικής την Αγγλική και την Ιταλική.-

Ο ΚΙΤΣΟΣ ΤΖΑΒΕΛΑΣ

**Πολέμαρχος του 21 και Προθυπουργός της Ελλάδος
(Σούλι, 1801-Αθήνα 1855)**

Όλα τα αντίτυπα φέρουν την υπογραφή του συγγραφέα

Copyright: Γεώργιος Γκορέζης
Παραμυθιά, τηλ. 2666-23322
Ιωάννινα, τηλ. 2651-74242
Αθήνα, Αντιγόνης 8, Κ. Χαλάνδρι
Τηλ. 6945-591171

ISBN

ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΚΟΡΕΖΗΣ

Ο ΚΙΤΣΟΣ ΤΖΑΒΕΛΑΣ

**Πολέμαρχος του 21 και Πρωθυπουργός της Ελλάδος
(Σούλι, 1801-Αθήνα, 1855)**

Αφιερώνεται :

Στη σύζυγο μου Στασινή
και στην εγγονή μου
Στασινή Γκορέζη

Κεφάλαιο Πρώτο
Το Προίμιο

Το Θαύμα του 21. Η Παράδοση της Φυλής και η Παιδεία του Έθνους

Ο βίος της ελληνικής φυλής, η οποία ανεβαίνει υπερήφανα τις χιλιετηρίδες με συνοχή αδιάπτωτο και αναλλοίωτο πνεύμα, είναι αυτός καθ' εαυτός ένα θαύμα. Είναι θαύμα η εγκατάσταση του αρίστου συστήματος των αποικιών. Θαύμα η εξαίσια άνθηση των Αθηνών, που τόσο αρμονικά ανέπτυξε όλη τη σοφία, τη τέχνη και την αρετή, ώστε να είναι σήμερα ο κανόνας ζωής όλων των λαών της γης. Θαύματα οι Μαραθώνες και οι Σαλαμίνες. Θαύμα η εξόρμηση του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Θαύμα η επιβίωση και αναγέννηση στη Ρώμη. Θαύμα η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, ο θρίαμβος του ελληνικού πνεύματος υπό το ένδυμα της νέας πίστεως. Θαύμα η επανάσταση του 21.

Πρώτιστος παράγοντας του θαύματος του 21 είναι η υψηλή και αείζωος παράδοση της φυλής. Που υπήρξε πάντα για τους Έλληνες ζώσα δύναμη, ζυμωμένη με τα κύτταρα των ελλήνων, κυκλοφορούσα στο αίμα τους, και συχνά, σε πολλούς, ανεπίγνωστος. Διότι την ηθική συνείδηση του έθνους, δεν αποτελούν μόνο η συνείδηση της ιστορίας του, αλλά και οι κληρονομημένες υποσυνείδητες τάσεις, προ πάντων αυτές, που φαίνονται σαν αγνοούμενες, αλλά αιφνιδίως αφυπνίζονται και καταπλήσσουν ακόμα και τον ίδιο το φορέα τους.

Το έθνος στο 21 βρήκε όλη τη δύναμη του μέσα στις παραδόσεις του. Δεν συμβουλευτήκε διαπρεπείς διπλωμάτες, όπως ο Καποδίστριας. Δεν ερώτησε μεγάλους σοφούς, ως ο Κοραής. Οι φιλικοί ήταν άνθρωποι απλοί. Τα τέκνα της Ελλάδος, όταν επαναστάτησαν, είχαν ολίγα όπλα, ολίγους πόρους. Είχαν όμως μέγα εφόδιο, την υπερηφάνεια της καταγωγής τους, όπως την είχε σφυρηλατήσει επί μακρούς αιώνες η παράδοση του έθνους.

Ο αγών της παλιγγενεσίας δεν άρχισε το 1821, όπως συνηθίζεται να λέγεται, αλλ' ευθύς μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως. Αν αξιοθαύμαστος είναι ο επί του πεδίου της μάχης αγών, όχι μικρότερου θαυμασμού είναι ο κρυφός αλλ' επίσης ηρωικός αγών, τον οποίο διεξήγαγε το έθνος από το 1453 μέχρι το 1821. Και ο αρματολός, ο κλέφτης, ο ναυτίλος, ο κληρικός, ο διδάσκαλος, ο λόγιος, ο έμπορος, η ηρωική μητέρα, ο βασανισμένος ραγιάς, όλοι είναι παράγοντες άμεσοι ή έμμεσοι, οι οποίοι συνετέλεσαν να διατηρηθεί άσβεστη η ελληνική συνείδηση και να διαμορφωθεί το εθνικό συναίσθημα, χωρίς το οποίο ήταν αδύνατο να προκύψει το 21.

Επί τέσσαρες ολόκληρους αιώνες διεξάγει το δύσμοιρο, αλλά γενναίο έθνος τον σκληρότατο αγώνα κατά του κατακτητή, ενώ τα άτομα βασανίζονται και θανατούνται, οι κόμμι και τα χωρία δηούνται και πυρπολούνται, τα ιερά του σιλούνται, τα αγαθά του δημεύονται. Και διεξάγει τον αγώνα αυτό οδηγούμενο μόνο από τον πόθο για την ελευθερία. Όταν ήλθε το πλήρωμα του χρόνου δύο σχεδόν αμαθείς έμποροι, ο Σκουφάς και ο Ξάνθος, συνέλαβαν την ιδέα της Φιλικής Εταιρίας, που έδωσε στον διάχυτο πόθο της ελευθερίας τη μορφή πανελληνίου συνωμοσίας.

Καταλυτική ήταν η συμβολή σε αυτό της παιδείας. Η από των μέσων του 18^{ου} αιώνας αλματώδης διάδοση της ελληνικής παιδείας παρασκεύασε νέα γενεά στον

ελληνικό λαό, με φρόνημα υψωμένο και πόθους σαφείς, και αυτό αποδεικνύεται από την ταχύτητα με την οποία διαδόθηκε η Φιλική Εταιρία.

Βεβαίως, οι ένδοξοι ήρωες, ήσαν άγευστοι υψηλής παιδείας, είχαν όμως ανατραφεί εν μέσω του από της παιδείας και της εκκλησίας απαυγάζοντος ανεσπέρου φωτός, εν μέσω των θρησκευτικών και εθνικών παραδόσεων. Εξ' αυτών ενεπνέοντο, και υπ' αυτών εκινούντο στον υπέρ πίστεως και πατρίδος αγώνα.

Με τον τρόπο αυτό, προελήφθη η αφομοίωση των δουλωθέντων ελλήνων, διασώθηκε η θρησκεία και οι παραδόσεις τους, η γλώσσα και η εθνική συνείδηση, πράγμα που αποτελεί ένα από τα θαυμασιώτερα γεγονότα της Ελληνικής ιστορίας.

Η ιστορία δημιουργεί τους ήρωες. Οι έλληνες ήρωες όμως δεν χρησιμοποιούν μόνο το απαραίτητο ξίφος. Ρομφαία υπήρξε πάντα το πνεύμα. Χωρίς αυτό η σωματική ανδρεία των ολίγων δεν θα μπορούσε να νικήσει τις υπέρτερες στρατιές των πολλών. Χωρίς αυτό δεν θα υπήρχαν Μαραθώνες, Θερμοπύλες. Μ' αυτές έζησε και μ' αυτές θα ζήσει η Ελλάς, και αυτές αποτελούν την ακατάλυτη περιουσία της.

Πτωχή και εξαντλημένη η Ελληνική ύλη διαθέτει πάντα αλώβητη ψυχή. Παρ' όλες τις υλικές ήττες η Ελλάς νικά πάντα με το πνεύμα, και εκεί έγκειται η αξία της και η αιτιολογία της αντοχής της και της αιωνίας επιβίωσης της.

Η Ανάδειξη Ηγητόρων και η Δημιουργία Πολεμικών Πυρήνων

Οι πόθοι της φυλής θα ήταν κτήμα λίγων εκατοντάδων διανοουμένων, εάν δεν υπήρχαν σ' όλες σχεδόν τις ελληνικές επαρχίες πολεμικοί πυρήνες οργανωμένοι και εκπαιδευμένοι, οι αρματολοί και οι κλέφτες. Είχαν πολεμική πείρα και ηρωικές παραδόσεις, εκτίμηση και εμπιστοσύνη ολοκλήρου του λαού της επαρχίας τους. Η λιτότητα και η σεμνότητα βίου, η γνώση του εδάφους και η άσκηση στις πορείες και στη βολή προετοίμαζε με τον καλύτερο τρόπο τους αυριανούς μαχητές της εθνικής μας ανεξαρτησίας. Αγύμναστοι και απόλεμοι οι ραγιάδες, πλην των Μανιατών, των Σουλιωτών και των αρματολών της Βορείου Ελλάδος, διδάσκονται τώρα από το παράδειγμα όλων αυτών, αρματολών και κλεφτών, Σουλιωτών και Μανιατών, και εξεγείρονται υπέρ της ελευθερίας, του ιστορικού δικαίου και της πατρικής κληρονομιάς που είχε αφαιρεθεί δια της βίας.

Στον αγώνα της ανεξαρτησίας μεγάλοπρεπο παρουσιάζεται το δαιμόνιο του ελληνισμού σε άλλη του σημαντική εκδήλωση. Την πλούσια ανάδειξη ηγητόρων, αυτών που αποτελούν τα κεφαλαία γράμματα της ιστορίας. Άφθονες ηγετικές φυσιγνωμίες αναπηδούν από κάθε γωνιά της ελληνικής γης, για να προσφέρουν στον αγώνα επισκόπους, στρατηγούς, ναυάρχους, υπουργούς, παιδαγωγούς, ιστορικούς, δημοσιογράφους, ποιητές. Ξύπνησε ο ελληνισμός, και υπό το πρόσταγμα « Δεύτε παίδες ελλήνων, η πατρίς σας καλεί », ανέλαβε το ηράκλειο έργο της εθνικής του αποκαταστάσεως.

Ποία ωδή είναι ικανή να κλείσει επαξίως τους θαυμαστούς ήρωες και τα κατορθώματά τους ;

Ποίος ύμνος έχει την δύναμη να εξάρει τους θεούς, από τους οποίους γέμισε η ελληνική γη, και τους μεγάλους στρατηγούς και ναυάρχους, που αυτοδίδακτοι ξεπήδησαν από αυτή ;

Τίνος η φαντασία δύναται να υμνήσει τους στρατούς, οι οποίοι ανεπήδουν αυτοφυνείς, αήττητοι, ανά πάσα ελληνική χαράδρα ;

Μήπως δύο, η τρεις, ή δέκα μάχες εγένοντο κατά τον ένδοξο εκείνο αγώνα ; Όλη η χώρα είχε μεταβληθεί σε απέραντο πεδίο συγκρούσεων.

Τα Επτάνησα Εστία Συγκροτημένου Ελληνικού Στρατού

Φθάνοντας στον 19^ο αιώνα τα βουνά της Ελλάδος είναι πλημμυρισμένα από ένοπλους ραγιάδες. Η Πύλη δεν μπορεί πλέον να ανεχτεί τους οπλισμένους αυτούς αντάρτες, που πλήθαιναν και αποτελούσαν δικό τους κράτος στην καρδιά της αυτοκρατορίας. Συγκεντρώνει τις πολεμικές της δυνάμεις και αρχίζει ένα κυνηγητό άγριο και ανελέητο.

Εκείνοι αντιστέκονται όσο μπορούν. Όμως δεν είναι δυνατό να αντέξουν τον άνισο αυτό αγώνα. Αρχηγοί σκοτώνονται και τα καπετανάτα τους διαλύονται. Όσοι κατορθώνουν να γλιτώσουν περνούν στα Επτάνησα, το πρόθυμο και στοργικό καταφύγιο των κατατρεγμένων ραγιάδων.

Εκεί κάτω, υπό τη Ρωσική, τη Γαλλική και την Αγγλική σημαία, θα δημιουργηθεί μια συστηματική οργάνωση των πολεμικών δυνάμεων του Έθνους, και θα αναδειχτούν οι αρχηγοί που θα το οδηγήσουν στην αποφασιστική αναμέτρηση τους με τους Τούρκους. Πρώτοι οι Ρώσοι, όταν στα 1793 πήραν τα Επτάνησα, σκέφθηκαν να τους χρησιμοποιήσουν κατά του Ναπολέοντα. Εκείνοι συγκρότησαν τα πρώτα ελληνικά σώματα, που αποτέλεσαν τις αναγκαίες σχολές, στις οποίες διδάχθηκαν την τέχνη των αρμάτων οι πρωτόγονοι πολεμιστές των ελληνικών βουνών. Όταν, στα 1807, οι Γάλλοι έδωξαν τους Ρώσους, διατήρησαν τα ελληνικά σώματα, αφού τα συμπλήρωσαν και τα ανασχημάτισαν. Ακολούθησε η Αγγλική κατοχή της Επτανήσου, κατά την οποία αυξήθηκαν και συστηματοποιήθηκαν. Τότε μπήκαν στις τάξεις των αξιωματικών τους οι ενδοξότερες μορφές του 21, όπως ο Κολοκοτρώνης, ο Νικηταράς, ο Πλαπούτας, ο Βιλαέτης, οι Πετμεζαίοι κ. ά. Και μαζί μ' όλους αυτούς ο Κίτσος Τζαβέλας, σε νεαρότατη τότε ηλικία.

Η Ιστορική Δικαιοσύνη για το Αιματοβαμμένο Σούλι και τον Κίτσο Τζαβέλα

Οι Αρχαίοι έλληνες τιμούσαν και λάτρευαν μεταξύ των θεών τη Μνημοσύνη. Της Μνημοσύνης θυγατέρες ήταν οι εννέα Μούσες, μεταξύ των οποίων η Κλειώ εφέρετο σαν εφορεύουσα της Ιστορίας, φέρουσα στέφανο δάφνης και σάλπιγγα στη δεξιά χείρα. Τη Μούσα Κλειώ ας φέρουμε ενώπιον μας για να σαλπίσει τη δόξα των πατέρων μας. Η δάφνη την οποία φέρει ανήκει στους ήρωες που θα μνημονεύσει και στους οποίους θα την επιδώσει.

Όση αλήθεια και αν κλείνει η κρίση ότι η ιστορία των εθνών είναι η ιστορία των μεγάλων της ανδρών, μεγαλύτερη και απόλυτη αλήθεια είναι ότι αν τα έθνη, αν οι λαοί δεν προσφέρουν το απαραίτητο ηθικό έδαφος, οι μεγάλοι τους άνδρες δεν μπορούν να εξωραΐσουν την ιστορία. Το Σούλι και το Ζάλογγο επιβεβαιώνουν του λόγου το αληθές. Ήταν η ρίζα της φυλής που εθριάμβησε. Του λαού ήταν το φυλλοκάρδι που θαυματούργησε. Μέσα στην ιστορική αυτή αλήθεια και μόνο μπορούμε να προσμετρήσουμε το μέγεθος και την αξία της συμβολής του Κίτσου Τζαβέλα, όπως και των άλλων ηρώων του 21. Τη παρθενικότητα του ηρωισμού του, τη μεγαλοσύνη του ονόματος του.

Η μεγίστη αρετή της ιστορίας είναι η δικαιοσύνη, και πιστεύω ότι η ακριβής εκτίμηση προσώπων και καταστάσεων του 21 δεν έχει συντελεστεί ακόμα. Ο βράχος του Σουλίου, του αθάνατου Σουλίου κατά τον Παπαρηγόπουλο, εμάχето δεκαετίες στο βορά, πριν γίνει έρημος βωμός του ηρωισμού, απασχολώντας μετά του Αλή Πασά όλη τη τουρκική δύναμη της Ηπείρου και της Αλβανίας . Πρόκειται για την επανάσταση του Αλή που συμμαχεί με τους Σουλιώτες, επανερχομένους στο προ 16 ετών απολεσθέν Σούλι, και συμπαρασύρουν τους Αλβανούς σε συμμαχικό επί έτος αγώνα, λόγω μεν υπέρ του Αλή, έργω δε υπέρ της ελληνικής επαναστάσεως.

Η Μούσα της ιστορίας, κάθε φορά που της δίδεται η ευκαιρία, είναι έτοιμη να καλέσει στο προσκήνιο πρόσωπα, να προσημειώσει τόπους. Στων τόπων αυτών το προσκύνημα ας προσέλθουμε με την ευκαιρία αυτού του πονήματος, καθώς τα χωριά και τα κάστρα έχουν κι αυτά τη μοίρα τους και το ριζικό τους. Ρίχνοντας μια γρήγορη ματιά στη μοίρα των έμψυχων εκείνη την ιστορική περίοδο του 21, βλέπουμε να ξεπηδούν πάμφωτα το αιματοβαμένο Σούλι, το Κεφαλόβρυσο του Καρπενησιού, η Κλείσοβα του Μεσολογγίου, η Άμπλιανη, η Καλιακούδα, το Κρεμμύδι.....,τόποι γιγαντομαχιών για την επιβίωση της φυλής μας. Τόποι και γιγαντομαχίες στις οποίες πρωτοστάτησε η θρυλική μορφή του Κίτσου Τζαβέλα.

Κεφάλαιο Δεύτερο
Το Σούλι, και οι αγώνες του. Ο Κίτσος Τζαβέλας Παραμονές του αγώνα

Η Εθνογραφική Προέλευση των Σουλιωτών. Το Τοπωνύμιο Σούλι

Σύμφωνα με τον Κ. Παπαρρηγόπουλο στο χώρο του Σουλίου, μετά από συμπλοκές με μουσουλμάνους, συναθροίσθησαν «.. πολλαί οικογένειαι, η των Ζερβάτων από Ζερβού, χωρίου της Άρτας, η των Μποτσαραίων από Δράγανη, χωρίου της Παραμυθιάς, η των Δρακαίων από Μάρτανη της επαρχίας Λάμαρη, η των Δαγκλιάτων από το Φανάρι και άλλαι πολλαί... Ήσαν δε οι Σουλιώται κράμα Ελλήνων και εξελληνισθέντων Αλβανών και εκ των επιφανεστέρων γόνων του συνοικεσίου των δύο φυλών του από της εκατονταετηρίδος αρξαμένου...».

Ο Π. Αραβαντινός σημειώνει, πως « .. οι πρώτοι κάτοικοι του τοσούτον γυμνού και φαραγκώδους όρους του Σουλίου υπήρξαν ποιμένες και αίπολοι προσφυγόντες εκείσε μετά των οικογενειών και βοσκημάτων, ίνα αποφύγωσι τας των Οθωμανών καταπιέσεις...» και συνεχίζει : «...Οι πλείστοι των εις το Σούλιον προκατοικησάντων υπήρχον Αλβανικής φυλής καταγόμενοι εκ της Γαρδίκης κόμης της Παραμυθιάς...». Προσθέτει δε ότι : « ...ούτοι λαλούντες την Αλβανική γλώσσαν γνωρίζουσι άπαντες και την Ελληνική, και εγκαυχώνται προσαγορευόμενοι Έλληνες...».

Ο Ι. Λαμπρίδης επισημαίνει : « ..Πάσαι αι εις τα δυσπρόσιτα του Σούλη όρη καταφυγούσαι πατριαί συνήχθησαν μετά των αυτόθι σποράδην Αλβανών τε και Ελλήνων... Εκ του κράματος δε τούτου προέκυψαν οι Ελληνοαλβανόφωνοι Τσάμιδες του Σούλη, πρώτοι του υπέρ ανεξαρτησίας αγώνος καθαρξάμενοι και τα κράτιστα των κατορθωμάτων διαπραξάμενοι...».

Λείψανα των μαχητών του Σκερντέμπεη, που κατέβηκαν στην Ήπειρο μετά το θάνατο του, εκτιμά ως αρχικούς οικιστές του Σουλίου ο Αθ. Γούδας «...Οι Σουλιώτες ήταν Ελληνο-Αρβανίτες, όχι Αρβανίτες καθαροί. Το ίδιο οι Υδραίοι και οι Σπετσιώτες. Είναι θάμα πόσο ταιριαστό γίνεται το σμίξιμο των δύο αυτών αδελφικών αιμάτων...», τονίζει ο Γ. Βλαχογιάννης.

Ο Εμ. Γ. Πρωτοψάλτης πιστεύει « ...ακραδάντως ότι οι Σουλιώται ανήκον εξ' αρχής εις την ελληνικήν φυλήν. Και αν ποτέ υπήρχον μεταξύ των Αλβανοί, οι τελευταίοι αυτοί ήσαν ασφαλώς εξ' εκείνων, που έζησαν επι πολλούς αιώνας υπό την επίδρασιν του Ελληνισμού και του Χριστιανισμού, και συζυμωθέντες μετά των Ελλήνων αφωμοιώθησαν υπ' αυτών...». Τεκμηριώνει δε την άποψη του αυτή βασιζόμενος στο έντονο και ισχυρό ελληνικό φρόνημα των Σουλιωτών, που «.. επι δύο αιώνας έδωκεν εις τους ορεσίβιους εκείνους την πνοήν και την δύναμιν, μαχόμενοι συνεχώς κατά των Τουρκαλβανών, να παραμείνουν ελεύθεροι επί των βουνών των...». Αντιπαραθέτει σ' αυτά το γεγονός ότι « ... οι Αλβανοί ως έθνος συνεβιβάσθησαν ευκόλως με τους Τούρκους...», μάλιστα δε «.. ειλικρινώς υπετάγησαν εις την Οθωμανικήν αυτοκρατορίαν, της οποίας απετέλεσαν επίλεκτο στρατιωτικό τμήμα...», ενώ «.. οι Σουλιώται, έχοντες αμιγή ελληνική συνείδησιν, εθεώρουν εαυτούς τμήμα του ελληνικού έθνους, του οποίου τας τύχας ηκολούθουν εν παντί...».

Για τη προέλευση του τοπωνυμίου Σούλι, υπάρχουν πολλές και διαφορετικές απόψεις-γνώμες :

Ο W.M.Leak, Άγγλος περιηγητής, αναζητούσε τη ρίζα της λέξης στους ομηρικούς Σελλούς, ή στην αρχαία πόλη Σόλλιον, την οποία μνημονεύει ο Θουκυδίδης.

Ο Σπ. Αραβαντινός γράφει ότι σύμφωνα με μια εκδοχή οι Σουλιώτες είναι απόγονοι των αρχαίων Ηπειρωτών, των Σελλών, που διασώθηκαν στα βουνά μετά τη καταστροφή της Ηπείρου από τον Αιμίλιο Παύλο, καθώς και ότι το όνομα Σούλι είναι παραφθορά του ονόματος των Σελλών. Ανάλογη άποψη διατυπώνει και ο Χρ. Ι. Σούλης.

Ο Αθ. Ψαλίδας γράφει : « Εισ το κακοσούλι ίσως ήτο το Σόλλιον... ».

Ο Χρ. Περραιβός, διασώζοντας την εκδοχή της τοπικής παράδοσης, υποστηρίζει πως το τοπωνύμιο οφείλει το όνομα του σε κάποιο Οθωμανό Σούλλη φονευθέντα «..παρά των ολίγων φιλελευθέρων Ελλήνων...», ανάλογη δε γνώμη διατυπώνει και ο Κ. Παπαρρηγόπουλος, όπως και ο Κ. Μέκιος.

Κατά τον Ι. Λαμπρίδη «... το Σούλι, εις τα πέρατα της οικουμένης αντηχήσαν, απαντών δε και εις τμήμα Κουρέντων εν δυσί χωρίοις υπό του ρείθρου του Καλαμά διαχωριζομένοις, οφείλει την κλήσιν του εις το όνομα ηγέτου επήλυδων ομωνύμου...». Σχετικά με την ονομασία κακοσούλι παρατηρεί ότι προέκυψε και καθιερώθηκε «...ουχί προς διαστολήν των εν τμημάτι Κουρέντων δύο ετέρων ομωνύμων χωριών, αλλ' εκ της φρίκης, ην ενεποίει τοις εχθροίς αυτού...».

Ο ιστορικός Γ. Κορδάτος έχει, μαζί με τον Π. Φουρίκη, την άποψη πως «.. το Σούλι είναι λέξη αρβανίτικη και σημαίνει δοκός (πάτερο), στύλος...».

Ο Σαρηγιάννης παρατηρεί ότι « η λέξη souli-ι = βίγλα, σκοπιά στα αλβανικά, είναι η απλούστερη και η πιθανότερη προέλευση για το Σούλι... ».

Ο Γ. Μπαμπινιώτης ετυμολογεί το τοπωνύμιο αυτό από το αλβανικό sulī : « αιχμηρή κορυφή βουνού... ».

Κατά τον Σπ. Μουσελίμη «.. το Σούλι είναι όνομα Ιλλυρικό, που πάει να πεί κορυφή...».

Η Δομή της Σουλιώτικης Κοινωνίας και η Λειτουργία της Ομοσπονδίας

Η « Ομοσπονδία των Σουλιωτών », ή « Σουλιώτικη Ομοσπονδία » ή « Συμπολιτεία του Σούλη », κατά τον Ι. Λαμπρίδη, ή « Συμπολιτεία του Σουλίου », κατά τον Σπ. Αραβαντινό και το Χρ. Ι. Σούλη, το « Κριτήριο της πατρίδος », όπως ανέγραφε η σφραγίδα της ομοσπονδίας, η οποία έφερε « ..εν τω μέσω σταυρόν και επ' αυτού αετόν... », υπήρξε μία εξαιρετικά ιδιάζουσα μορφή ομοσπονδίας στην Ήπειρο στα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας.

Η ιδιαιτερότητα και διαφορετικότητα της οφείλεται, κατά βάση, στη κοινωνική δομή «...του περιλάλητου Σουλίου, του προπύργιου του Ελληνισμού και πολεμικού σχολείου αυτού υπάρξαντος...», « ... των επι ανδρεία φημιζομένων ...λεοντόκαρδων Σουλιωτών... », που υπήρξαν « στρατιωτικοί διδάσκαλοι του Ελληνισμού... », όπως ο Ι. Λαμπρίδης χαρακτηρίζει στα έργα τους το Σούλι και τους Σουλιώτες.

Η συγκρότηση της κοινωνίας των Σουλιωτών γίνεται στη βάση πατριαρχικού γεναρχικού συστήματος, με κυρίαρχο στοιχείο τη πατριά, τη φάρα, όπου «.. Πάσης φάρας προίστατο ο επισημότερος ή ανδρειότερος αυτής ανήρ, όστις και διώκει τα κατ' αυτήν...», καθώς σημειώνει ο Κ. Παπαρρηγόπουλος. Τις πατριές ή φάρες αποτελούσαν συνήθως 15-25 οικογένειες που περιελάμβαναν δύο ή τρεις γενιές, τον πατέρα, τη μητέρα, καθώς και τις οικογένειες των γιών και των εγγονών, που ζούσαν όλοι μαζί, είτε συγκατοικούντες, είτε σε κοντινές μεταξύ τους αποστάσεις.

Ο Χρ. Ι. Σούλης γράφει, σχετικά με τις φάρες των Σουλιωτών, και αξιοποιώντας τις πληροφορίες του Χρ. Περραιβού : « ... Εις το Σούλι κατώκουν τετρακόσσιαι πενήκοντα οικογένειαι, κατανεμημέναι εις φάρας, δηλαδή πατριάς, ών σπουδαιότεραι ήσαν οι Τζαβελαιοί, οι Μποτσαραίοι, οι Κουτσονικαίοι, οι Μπουσμπάιοι, οι Φωτομαραίοι, οι Σεχαιοί, οι Καλογεραίοι, οι Κασκαραίοι, οι Καραμαναίοι, οι Ζαρμπαίοι, και άλλοι. Εις την Σαμονίβαν κατώκουν 50 οικογένειαι, φάραι δε οι Δαγκλαίοι, οι Μπεκαίοι και άλλοι, εις την Κιάφαν 90 οικογένειαι, φάραι δε τέσσαρες, οι Ζερβαίοι, οι Φωταίοι, οι Νικαίοι, οι Πανταζαίοι και άλλοι, και εις τον Αβαρικό 60 οικογένειαι και φάραι τρεις...».

Στη γεναρχική δομή της κοινωνίας των Σουλιωτών είχαν ξεχωριστή βαρύτητα οι σχέσεις μεταξύ των μελών της ίδιας πατριάς ή φάρας, που διακρινόταν για την αυτοθυσία του ενός για τον άλλο.

Ο φιλοπόλεμος χαρακτήρας των Σουλιωτών οδηγούσε ακόμα και στις μεταξύ τους σχέσεις να προσμετράει η ισχύς. Ο Εμ. Γ. Πρωτοψάλτης υποστηρίζει ότι στις σχέσεις των Σουλιωτών με τις άλλες κοινότητες, « ...οσάκις δεν εχώρει ο λόγος, ήστραπτε το καρυοφύλλι και το ξίφος. Τα όπλα ήσαν οι τελευταίοι κριταί πάσης διαφοράς...», και προσθέτει : «... Η αγάπη για τον τον τόπο και η ανεξαρτησία των απετέλουν το θεμέλιον της ζωής των...».

Οι πρώτοι οικιστές και κάτοικοι του Σουλίου πιθανολογείται πως μετανάστευσαν στο Σούλι στα τέλη του 16^{ου} αιώνα. Τα δυσπρόσιτα και απάτητα βουνά της Παραμυθιάς και του Σουλίου ήταν το καταφύγιο καταπιεσμένων από τους Οθωμανούς χριστιανών των πεδινών περιοχών. Τον επόμενο αιώνα και ως τις αρχές του 18^{ου} αιώνα δημιουργούνται τα πρώτα τέσσερα χωριά του Σουλίου, γνωστά ως « **Τετραχώρι** », **το Σούλι, η Κιάφα, ο Αβαρικός και η Σαμονίβα**. Πρόκειται για τον ισχυρό πυρήνα των Σουλιτοχωρίων, «...το περίβλεπτον της ελευθερίας σέμνωμα...», κατά τον Ι. Λαμπρίδη, και σ' αυτά στηρίχθηκε η **Ομοσπονδία των Σουλιωτών**. Μετά την σταθεροποίησή τους στο « Τετραχώρι », οι Σουλιώτες στα 1740-1744 άρχισαν να επεκτείνονται και να κυριαρχούν και σε άλλα χωριά που αναπτυσσόταν στον περίγυρο τους. Απ' αυτά τα χωριά **Αλποχώρι, Βίλλια, Γκιονόλα (τώρα Ρευματιά), Κοντάταις, Περιχάτη, Ρουσιάτσα (Πολυστάφυλο), Τσεκουράτι**, αποτέλεσαν το λεγόμενο « **Επταχώρι** ». Οι κάτοικοι του τετραχωρίου εκαλούντο Σουλιώτες, και ολόκληρο το τμήμα το εκτός του τετραχωρίου ή κυρίως Σουλίου εκαλείτο Παρασούλι, ή Παρασούλια.

Τα επόμενα χρόνια και μέχρι το 1760, και νέα χωριά προστέθηκαν στην κυριαρχία των Σουλιωτών, ενώ στα 1790 τα χωριά της ομοσπονδίας περιελάμβαναν όλο το Νοτιοανατολικό τμήμα της Ηπείρου, που περικλειόταν από τον ποταμό Λούρο και

τους τότε σημαντικούς οικισμούς Φιλιπιάδα, Τσαρκοβίστα (τώρα Δωδώνη), Παραμυθιά και Μαργαρίτι.

Με τη πάροδο του χρόνου οι Σουλιώτες οργανώθηκαν σε ιδιότυπη αυτόνομη ομοσπονδία. Επικεφαλής της ομοσπονδίας ήταν το « Τετραχώρι », που κατά βάση διοικούσε όλα τα άλλα χωριά. Σε συγκεκριμένες περιπτώσεις βοηθούσε και το « Επταχώρι ». Όλα τα υπόλοιπα χωριά της ομοσπονδίας, που τα κατοικούσαν οι παρασουλιώτες, ήταν υποτελή στους Σουλιώτες, που ζούσαν στο « Τετραχώρι ».

Οι φάρες των Σουλιωτών στο « Τετραχώρι », σε συνέλευση τους εξέλεγαν «συμβούλιο αρχηγών»-«γερουσία», την αναφέρουν ορισμένοι-και «πολέμαρχο», συνήθως από τις ισχυρές φάρες των Τζαβελαίων και Μποτσαραίων, που ήταν οι αρχές διοίκησης της ομοσπονδίας. Η διοίκηση των κοινών και η απονομή της δικαιοσύνης λειτουργούσαν στο πλαίσιο ενός γεναρχικού, πατριαρχικού συστήματος.

Σύμφωνα με τον Χρ. Ι. Σούλη, «...η συμπολιτεία διωκείτο υπό συμβουλίου, όπερ εκαλείτο « Κριτήριον της Πατρίδος » και απετελείτο από τους αρχηγούς των πατριών ή φαρών. Του κριτηρίου τούτου, όπερ εξεδίκαζε όλας τας αναφυόμενας διαφοράς μεταξύ των Σουλιωτών, προίστατο ο ανδρειότερος και συνετότερος αρχηγός φάρας τινός...».

Ο Εμ. Γ. Πρωτοψάλτης μας ενημερώνει ότι «..πρόεδρος του κριτηρίου, και συγχρόνως πολέμαρχος, ανεδεικνύετο ο κατά την ανδρεία και την σύνεσιν εξέχων αρχηγός φάρας, συνήθως της φάρας των Τζαβελαίων, ενίοτε της φάρας των Μποτσαραίων και σπανίως άλλος...».

Κατά τον Σπ. Μουσελίμη «... το πολίτευμα των Σουλιωτών ήταν Σπαρτιατικό. Διοικούσαν οι αρχηγοί των πατριών (φαρών). Δεν εξασκούσαν ουδέν επάγγελμα. Ήσαν ισόβιοι στρατιώτες της πατρίδος. Για την υπηρεσία τους είσπρατταν φόρο προστασίας σε γεωργικά προϊόντα από τα χωριά Φαναρίου, Λάκκας Μπότσαρη και παρακείμενα...».

Η ομοσπονδία συγκροτούσε και στρατό. Ο Π. Αραβαντινός αναφέρει ότι οι κοινότητες που αποτελούσαν το « Τετραχώρι » «...συνέκειντο εσχάτως εκ 2300 κατοίκων, χορηγούντων εν ώρα ανάγκης περί τους χιλίους πολεμιστάς...», ενώ τα χωριά στο « Επταχώρι » ήταν «.. συγκεείμενα εκ 3000 περίπου ατόμων, χορηγούντων υπέρ τους 500 καλούς μαχητάς εν ώρα κινδύνου...».

Ο Ι. Λαμπρίδης υπολογίζει πως στα 1760 η συμπολιτεία διέθετε στρατό « εκ 2200-2300 ησκημένων και εμπειροπολέμων, εξ ών 1200 εκ του τετραχωρίου, 500 εκ του συμπολιτευομένου επταχωρίου και 500-600 εκ πάντων των υποτελών και ιδίως εκ της Λάκκας καθόλου και των Τσιαμοχωρίων...».

Το Σούλι Προπομπός του 21 και ο Κίτσος Τζαβέλας. Η Συμβολή των Αρματολών και Κλεφτών.

Η λαϊκή μούσα τραγουδάει στην Ήπειρο :
Όταν γεννιέται ήρωας, ένα μεγάλο αστέρι

Αχιδωτό και υπέρλαμπρο στον ουρανό προβάλλει
Κι' αναθαμπώνει γύρω του, όλα τ' αστέρια τ' άλλα.

Ο ήρωας Κίτσος Τζαβέλας γεννήθηκε στο Σούλι, το 1801. Γαλουθήθηκε με τα νάματα της θρυλικής μάνας του Δέσπως, αδελφής του οπλαρχηγού του 21 Ζώη Πάνου από την Παραμυθιά Σουλίου. Ανδρώθηκε στις δοξασμένες σουλιώτικες κορφές, πλάι στον αγέρωχο πατέρα του Φώτο Τζαβέλα, του οποίου ήταν δευτερότοκος γιος, κι εγγονός του θρυλικού Λάμπρου Τζαβέλα.

Όταν γεννήθηκε ο Κίτσος Τζαβέλας, το Σούλι ήταν παγκόσμια γνωστό σαν τόπος των θρύλων. Στο βράχο του Σουλίου ήλθαν και εγκαταστάθηκαν, πριν πάνω από διακόσια χρόνια, πολλοί από τους έλληνες, που εφλέγοντο από τον πόθο της λευτεριάς. Σιγά-σιγά σχηματίστηκε το Τετραχώρι, Σούλι- Σαμονίβα- Κιάφα- Αβαρίκος, και αργότερα το Εφταχώρι, η συμπολιτεία του Σουλίου. Τη διοικούσαν οι αρχηγοί από τις 47 φάρες, που συναποτελούσαν το κοινοβούλιο. Αποτέλεσε πραγματική εστία στρατιωτικής αλκής, και οι φάρες του έδωσαν εξαίρετους αγωνιστές της ελευθερίας.

Οι Σουλιώτες ήταν λαός αδούλωτος και φιλοπόλεμος. Μοναδική τους δουλειά ο πόλεμος και η προετοιμασία για τη μάχη. Η φήμη των Σουλιωτών είχε διαδοθεί απ' άκρου σ' άκρο της Ευρώπης και ενθουσίαζε ποιητές και λαογράφους. Η Ρωσσία για την εκπλήρωση των επιδιώξεων της στην Ελληνική χερσόνησο στους ανδρείους Σουλιώτες ητένιζε, και εδέχετο στην αυλή της τους απεσταλμένους της με μεγάλες τιμές, σαν εκπροσώπους ελεύθερου και ανεξάρτητου κράτους.

Αλλά και σ' όλες σχεδόν τις ελληνικές επαρχίες υπήρχαν μαζί με τους Σουλιώτες πολεμικοί πυρήνες οργανωμένοι και εκπαιδευμένοι, οι αρματολοί και οι κλέφτες. Είχαν αρχηγούς που συνδύαζαν πολεμική πείρα, ηρωικές παραδόσεις, εκτίμηση και εμπιστοσύνη ολοκλήρου του λαού της επαρχίας τους. Οι πυρήνες αυτοί ήσαν τελειώς προπονημένοι προς τις απαιτήσεις του αγώνα. Τελεία γνώση του εδάφους, εξαιρετική άσκηση στη βολή και τις πορείες, λιτότητα και σεμνότητα βίου, πειθαρχία και αφοσίωση στον αρχηγό.

Χάρης στους πυρήνες αυτούς, κατόρθωσε το δουλωμένο έθνος να ετοιμάσει λαμπρά στελέχη, ολόκληρη στρατιωτική τάξη, που κατά τη διάρκεια του αγώνα έδειξαν την υπεροχή τους. Οι σωματικές ικανότητες των Σουλιωτών, όπως και των αρματολών και των κλεφτών, έφθασαν σε απίστευτη ακμή. Μ' ένα πήδημα περνούσαν πάνω από τρία και τέσσερα άλογα στη σειρά. Έφθαναν στο τρέξιμο άτια που κάλπαζαν. Με μία μόνο αστραπή γιαταγανιού χώριζαν το σφάγιο στα δύο. Στο ντουφέκι έγιναν τόσο άξιοι ώστε να περνούν το βόλι από δακτυλίδι. Και είχαν ιεραρχία, βαθμούς, άγραφους και όμως αυστηρότατους κανονισμούς. Μάχες και θάνατοι ήσαν οι καθημερινές τους ασκήσεις. Και «καλό βόλι» η συνηθισμένη ευχή.

Από τα σπλάχνα τους έμελλε να εκπηδήσουν οι αρχηγοί του αγώνα του 21. Κάτω από την εξαίρετη πολεμική ηγεσία πλήθος εμπειροπόλεμα παλικάρια, με το γιαταγάκι στο πλευρό, με το καριοφίλι στο χέρι, ξεφύτρωναν πολεμόχαρα, ορμητικά για το γιουρούσι, καρτερικά για την άμυνα, με την ευχή καλό βόλι στο στόμα, με το όραμα της ελεύθερης Ελλάδος στα μάτια.

Οι Αγώνες των Σουλιωτών κατά του Αλή Πασά. Ο Κίτσος Τζαβέλας στα Επτάνησα

Ενώ τα αρματολίκια ήταν διάσπαρτα στα βουνά της Ελλάδος, το Σούλι και η Μάνη υπήρξαν εκείνη τη περίοδο πραγματικά ηφαίστεια ελευθερίας, έτοιμα να εκραγούν ανά πάσα στιγμή. Το Σούλι ιδιαίτερα, ευρισκόμενο ανάμεσα στα βουνά της Ηπείρου Μούργκα, Ζαβρούχο και Τρούλια, ήταν από τη φύση του απόρθητο. Η πολεμική δραστηριότητα των Σουλιωτών εμφανίζεται κυρίως το 1789, όταν οι οπλαρχηγοί τους με γράμμα προς το Λουδοβίκο Σωτήρη, συνεργάτη του Λάμπρου Κατσώνη, φανέρωναν την απόφαση τους να αγωνιστούν εναντίον του Αλή και του Σουλτάνου. Ο Αλής που πληροφορήθηκε τα σχέδια τους εξεστράτευσε εναντίον τους το 1789 και το 1792 χωρίς αποτέλεσμα. Το 1799 άρχισε συντονισμένες επιχειρήσεις για την κατάληψη των απόρθητων βουνών του Σουλίου, και το 1803 κυριεύσε τα χωριά του Σουλίου και Αβαρικού, ύστερα από ασύλληπτη σε μεγαλείο και πράξεις αυτοθυσίας αντίσταση των κατοίκων, από τους οποίους όσοι επέζησαν, κατέφυγαν στη Κέρκυρα. Μαζί τους έφυγε στην Κέρκυρα και ο Κίτσος Τζαβέλας.

Μετά τη συνθήκη του Τίλσιτ (1807) και τη Γαλλική επικράτηση στα Επτάνησα, οι 2000 περίπου πολεμιστές Σουλιώτες που είχαν καταφύγει εκεί κατανεμήθηκαν σε κάθε Γαλλικό Τάγμα ανά δύο Λόχοι, και έδωκαν όρκο πίστεως στο Ναπολέοντα, που θέλησε να χρησιμοποιήσει την φημισμένη ανδρεία τους. Στα χρόνια της δεύτερης κατοχής των Ιονίων Νήσων μετά το 1814 από τα Αγγλικά Στρατεύματα, καταρτίσθηκαν 6 Ελληνικά Τάγματα. Ο Κίτσος Τζαβέλας είχε πλέον ενηλικιωθεί, και ανέλαβε τη διοίκηση Τάγματος, όπως ο Μάρκος Μπότσαρης, ο Ζώης Πάνου, ο Νικόλας Τζαβέλας και άλλοι Σουλιώτες οπλαρχηγοί.

Η Κέρκυρα ήταν τότε ένα από τα σταυροδρόμια των συμφερόντων και της διπλωματίας των Δυνάμεων της εποχής. Στον ίδιο χώρο εργαζόνταν μυστικά και η Φιλική Εταιρία που προετοίμαζε την ανάσταση του γένους. Έλληνες στρατιωτικοί και οπλαρχηγοί μούνται στη Φιλική Εταιρία και ετοιμάζονται για τον αγώνα. Μαζί τους μούνται, κατά μια εκδοχή στα 1818 από κάποιον φιλικό Αριστείδη, ο Παραμυθιώτης οπλαρχηγός Ζώης Πάνου μαζί με τον Κίτσο Τζαβέλα. Από τότε ο Τζαβέλας έχει και επίσημα το χρίσμα της ευθύνης για την απελευθέρωση της πατρίδος.

Η Επιστροφή στο Σούλι και η Σύμπραξη με τον Αλή Πασά

Ύστερα από ένα διάλειμμα εξορίας 17-18 χρόνων στα Επτάνησα, όπου υπηρέτησαν διαδοχικά Ρώσους, Γάλλους και Άγγλους, οι Σουλιώτες ξαναγύρισαν την 12^η Δεκ 1820 στα αγαπημένα τους χώματα, μετά την επικήρυξη του Αλή Πασά από τον Σουλτάνο.

Ο Κίτσος Τζαβέλας υπέγραψε κι αυτός τη συμφωνία με τους Αρβανίτες Αγαδομπέδες, φίλους του Αλή Πασά, στις 11 Γενάρη του 1821, για την ελληνοαλβανική σύμπραξη. Κατά τη διάρκεια της ελληνοαλβανικής σύμπραξης

συμμετέχει στις επιχειρήσεις εναντίον των σουλτανικών στρατευμάτων σ' όλη την Ήπειρο. Οι Σουλιώτες, σφηνωμένοι στα βουνά τους, όπου τους επισκέφθηκε και τους οργάνωσε ο απόστολος της Φιλικής Εταιρίας Χριστόφορος Περαιβός, αποτελούσαν ένα ελληνικό προμαχώνα στα νότια των Σουλτανικών στρατευμάτων που πολεμούσαν τον Αλή. Δημιουργούσαν τις επίλεκτες μονάδες του στρατού που θα πολεμούσαν στον αγώνα της ανεξαρτησίας, και η φήμη τους είχε διαβεί τα σύνορα της Ελλάδος. Ο κόμης Pecchio που τους επισκέφθηκε τους χαρακτηρίζει ως εξής : « Είδα τους περήφανους Γρεναδιέρους του Ναπολέοντα και τις περήφανες Αγγλικές φρουρές. Μα μου φαίνεται πως οι Σουλιώτες ξεπερνούν και εκείνους και αυτούς ».

Η σύναξη των Σουλιωτών με τον Αλή ήταν το προανάκρουσμα των μεγάλων αγώνων του Ελληνικού έθνους. Η ανταρσία του Αλή συμπίπτει απόλυτα με τα συμφέροντα του Έθνους και τις κατευθυντήριες γραμμές του αρχηγού της Φιλικής Εταιρίας, όπως τις είχε διαγράψει στο γράμμα του προς τον Κολοκοτρώνη στις 29 Ιανουαρίου 1821. « Να είναι οι καπετάνιοι μονιασμένοι.....και να χτυπούν μαζί με τον Αλή τα σουλτανικά στρατεύματα, και να προσποιούνται πως πολεμούν γι' αυτόν, στην πραγματικότητα να απελευθερώνουν τους ελληνικούς τόπους ». Οι Σουλιώτες είχαν διαισθανθεί πρώτοι τις ανάγκες του έθνους, δεν είχαν ανάγκη να περιμένουν τις οδηγίες αυτές. Μετά την επιστροφή τους, αφού αναπαύθηκαν δύο ημέρες στο Σούλι, όρμησαν στα γύρω χωριά, εκτοπίζοντας τις τουρκικές φρουρές. Έστειλαν αργότερα τον Κίτσο Τζαβέλα στον Μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας Ιγνάτιο στη Πίζα της Ιταλίας για να ζητήσει πολεμοφόδια, πληροφορίες και συμβουλές, γιατί πλησίαζε η ώρα του γενικού ξεσηκωμού των Ελλήνων.

Κεφάλαιο Τρίτο
Ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας

Οι Αγώνες των Σουλιωτών κατά του Χουρσίτ, και η Εκστρατεία στην Ήπειρο

Μετά την εξουδετέρωση και καταστροφή του Αλή Πασά, ο Χουρσίτ Πασάς κυριεύσε ολόκληρη την Ήπειρο, εκτός από το Σούλι. Αφού απέτυχαν οι προσπάθειες συμβιβασμού του με τους Σουλιώτες, ο Χουρσίτ αποφάσισε να αναβάλει τη κάθοδο του στη Νότια Ελλάδα, και να εκστρατεύσει εναντίον του Σουλίου με όλες του τις πολεμικές δυνάμεις, που υπερέβαιναν τους 14.000 πεζούς και αρκετό ιππικό. Οι Σουλιώτες μόλις κατόρθωσαν να αντιτάξουν χιλίους πολεμιστές. Τους διαίρεσαν σε τρία σώματα, και με αρχηγούς τους Νότη Μπότσαρη στο πρώτο Σώμα, Διαμαντή Ζέρβα στο Δεύτερο και τους Δράκο, Δαγκλή και Γούση στο τρίτο, κατέλαβαν το Στενό του Αγίου Νικολάου, τη διάβαση του Ζαβρούχου και τη διάβαση του Μαμάκου, απαγορεύοντας στον εχθρό να προσεγγίσει τον τόπο τους. Ο Νότης Μπότσαρης, δεχθείς ισχυρή πίεση του εχθρού, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τον Αγ. Νικόλαο και να πιάσει θέσεις στα υψώματα πίσω από την Κιάφα. Ο Ζέρβας, πιεσθείς κινδύνευσε να αιχμαλωτιστεί, και αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη διάβαση Ζαβρούχου. Ο Δράκος πρόλαβε να καταλάβει την περιτειχισμένη εκκλησία Αγίου Δονάτου στη θέση ράχη Κούγκι, μέχρι την οποία είχαν προχωρήσει οι εχθρικές δυνάμεις. Μετά από αιφνιδιαστική επίθεση του Δράκου, οι Τούρκοι ετράπησαν σε φυγή. Ο Χουρσίτ, που αφίχθηκε την επομένη μέρα, έδωσε διαταγή να κινηθεί όλος ο στρατός κατά του Ναυαρίκου και της Κιάφας. Στις 17 Ιουνίου 1822 ο Βρυώνης και ο Μουχουδάρης με 6.000 τουρκαλβανούς επιτίθενται στο Ναυαρίκο, ο δε Αλβανός αρχηγός Μπότας επιτίθεται στην Κιάφα. Ο Κίτσος Τζαβέλας διακρίνεται στις επιχειρήσεις για την άμυνα της Κιάφας, και ο Σ. Τρικούπης εκφράζει τον ηρωισμό των Σουλιωτών με τη παροιμιώδη φράση « Εάν η υπερέχουσα ανδρεία των Σουλιωτών δεν ήταν πανταχόθεν γνωστή, τα περί ων ο λόγος της εποχής αυτής κατορθώματα ήρκουν να το μαρτυρήσωσι ». Οι επανειλημμένες επιθέσεις των τούρκων προσκρούουν στον ηρωισμό των Σουλιωτών και αποτυγχάνουν. Ο Χουρσίτ αφήνει τον Ομέρ Βρυώνη γενικό αρχηγό της Ηπείρου και ο ίδιος γύρισε στην Λάρισα.

Ο Μαυροκορδάτος που είχε την προεδρία του εκτελεστικού από τις αρχές του 1822 διαπίστωσε ότι θα ήταν προς όφελος των Ελλήνων να διατηρηθεί η αντίσταση των Σουλιωτών, που απασχολούσε μεγάλες τουρκικές δυνάμεις, και προσπάθησε να μεταφερθεί το θέατρο του πολέμου στην Ήπειρο, για να ανακουφιστούν οι περιοχές του Μοριά και της Ρούμελης. Στις 23 του Απρίλη ψηφίστηκε διάταγμα και συγκροτήθηκε ένα Σύνταγμα Πεζικού από πέντε Λόχους. Συγκροτήθηκε επίσης μια διλοχία από εκατόν είκοσι φιλέλληνες, όλοι σχεδόν αξιωματικοί, με διοικητή τον Ιταλό Συνταγματάρχη Αντρέα Δάνια. Οργανώθηκε ακόμη και μία πυροβολαρχία με δύο κανόνια και διοικητή το Γάλλο Συνταγματάρχη Ολιβιέ Βουτιέ. Αρχηγός δε και διοικητής ολόκληρου του τακτικού στρατού που επρόκειτο να εκστρατεύσει στην Ήπειρο τοποθετήθηκε ο Γερμανός Στρατηγός Κάρολος Νόρμαν.

Στις 22 του Μάη το Στράτευμα του Μαυροκορδάτου μάρκαρε σε πλοία που θα τον μετέφεραν στο Μεσολόγγι, μαζί του δε πήρε το Μάρκο Μπότσαρη και τον Θεοδώρακη Γρίβα, όπως επίσης και τον Κυριακούλη Μαυρομιχάλη. Στις 8 Ιουνίου

έφθασε από το Μεσολόγγι στο Κομπότι Άρτας και κατασκήνωσε στην κορυφή του υψώματος. Ελάχιστοι τοπικοί αρχηγοί δέχτηκαν καθ' οδόν να τον ενισχύσουν, και τα σώματα τους, που δεν ξεπερνούσαν τις 3.000 άνδρες, στρατοπέδευσαν στην πλαγιά του Κομποτίου προς την Άρτα. Ο τουρκικός στρατός είχε στη διάθεση του πάνω από 15.000 πεζούς και αρκετό ιππικό.

Οι Σουλιώτες που εμάχοντο ηρωικά στην Κιάφα εξακολουθούσαν να ζητούν επίμονα βοήθεια, αλλά μόλις στις 21 Ιουνίου ο Μάρκος Μπότσαρης ξεκίνησε για το Σούλι με χιλίους άνδρες. Στο δρόμο βρέθηκε ξαφνικά αντιμέτωπος με ένα τουρκικό απόσπασμα από 3.000 ιππείς, τους οποίους αντιμετώπισε αποτελεσματικά. Αλλ' ενώ συνέχισε το δρόμο του για το Σούλι, πήρε πληροφορίες ότι ο Γρίβας και ο Ίσκος είχαν κτυπηθεί από προφυλακές του Ομέρ Βρυώνη και διαλυθεί, και κατόπιν αυτού αποφάσισε να διακόψει την πορεία του προς το Σούλι και να επιστρέψει στην Πλάκα.

Στις 30 Ιουνίου πολυάριθμα σώματα από Γκέκηδες και Τόσκηδες τουρκαλβανούς ρίχτηκαν ορμητικά κατά των ελληνικών θέσεων στην Πλάκα. Οι Έλληνες τους απόκρουσαν καρτερικά επί τέσσερες ώρες, αλλά κατέφθασαν ισχυρές ενισχύσεις από την Άρτα με τον Αχμέτ Βρυώνη. Η Τουρκική επίθεση συνεχίζετο αμείωτη επί ώρες, ώσπου τα ελληνικά σώματα άρχισαν να υποχωρούν άτακτα και επήλθε πραγματική καταστροφή. Ύστερα από την πανωλεθρία της Πλάκας μειώθηκε πλέον κάθε ελπίδα ότι ο ελληνικός Στρατός θα μπορούσε να ενωθεί με τους λίγους ηρωικούς Σουλιώτες, που εξακολουθούσαν την απεγνωσμένη άμυνα τους στην Κιάφα.

Η Καταστροφή στο Πέτα

Μετά την τουρκική επίθεση στο Κομπότι, που ήταν κατά κάποιο τρόπο αναγνωριστική κρούση, ακολούθησε γενικότερη αποφασιστική επίθεση κατά του ελληνικού Στρατοπέδου. Ο τακτικός στρατός και οι φιλέλληνες είχαν ταχθεί στις δύο λοφοσειρές, ανάμεσα από τις οποίες βρίσκεται το χωριό Πέτα. Στο κέντρο της πρώτης σειράς τοποθετήθηκε ο τακτικός στρατός με τον Ταρέλλα, ενισχυμένος με δύο κανόνια και δέκα πυροβολητές. Η διλοχία των φιλελλήνων με το Δάνια έπιασε θέσεις στο αριστερό, που ήταν και το πιθανότερο σημείο τουρκικής επίθεσης. Στο δεξιό πήραν θέση οι Επτανήσιοι με τον Σπύρο Πανά. Στα υψώματα που βρίσκονταν πίσω από το χωριό έμειναν για εφεδρεία τα άτακτα ελληνικά σώματα, με το Βαρνακιώτη στο κέντρο, τον Μπότσαρη αριστερά και δεξιά τον Γώγο με τον Βλαχόπουλο, ενώ λίγο πιο πίσω έπιασαν θέσεις ο Ίσκος, ο Γάτσος και ο Δημοτσέλιος. Όλες αυτές οι δυνάμεις των Ελλήνων δεν ξεπερνούσαν τις 2.000, με το πολυαριθμότερο μέρος τα σώματα των ατάκτων, που ήταν εφεδρεία.

Ο στρατός αυτός έμεινε ανοχύρωτος, επειδή οι φιλέλληνες και οι τακτικοί που είχαν ταχθεί στην πρώτη σειρά, θεωρούσαν ταπεινωτικό για τον ηρωισμό τους να χτίσουν ταμπούρια, όπως έκαναν τα άτακτα πολεμικά σώματα. Ο οπλαρχηγός Γώγος εις μάτην υπέδειξε και στον αρχηγό των φιλελλήνων και στον αρχηγό του τακτικού

Συνταγματάρχη Ταρέλλα να οχυρωθούν. Πήρε την απάντηση: « Ξέρουμε και εμείς να πολεμάμε καπετάν Γώγο! ».

Η Τουρκική επίθεση άρχισε με κρούση στο Κομπότι. Τη νύχτα της 3^{ης} προς 4^η Ιουλίου, τουρκικός στρατός από 8.000 άνδρες βγήκε από την Άρτα με αρχηγούς τους πασάδες Μεχμέτ Ρεσίτ και Ισμαήλ Πλιάσα. Μονάδες του τουρκικού στρατού τράβηξαν προς το Κομπότι, ενώ η κύρια δύναμη κατευθύνθηκε στο Πέτα. Λίγο πριν ξημερώσει ο τουρκικός στρατός, με πρωτοπορία το ιππικό, κινείται κυκλωτικά προς τις γραμμές των φιλελλήνων. Ο αγώνας για κάθε σπιθαμή εδάφους παίρνει άγρια μορφή. Οι ντελήδες ορμούν κατά των πυροβολητών, που με κανένα τρόπο δεν εγκαταλείπουν τα πυροβόλα τους. Δίπλα τους οι τακτικοί στρώνονται στο έδαφος κατακρεουργημένοι από τις σπάθες του ιππικού, τους αντικαθιστούν οι επόμενοι, που πέφτουν και αυτοί νεκροί. Οι Επτανήσιοι επίσης, συσπειρωμένοι γύρω από τους αρχηγούς τους, μπαίνουν και αυτοί στο μακάβριο χορό, προξενούν σημαντικές απώλειες στα μαινόμενα στίφη των Τουρκαλβανών, αλλά τελικά, ο ένας μετά τον άλλο στρώνονται νεκροί στο έδαφος. Οι Τούρκοι κατορθώνουν να διασπάσουν τις γραμμές των τακτικών και να διασκορπίσουν τους ηρωικούς αυτούς μαχητές. Θα σκοτώνονταν όλοι αν δεν κατέφθανε ο οπλαρχηγός Γώγος με τους άνδρες του, που κτύπησαν τους τούρκους και διευκόλυναν την διαφυγή τους. Ανάμεσα τους σοβαρά τραυματισμένος και ο στρατηγός Νόρμαν.

Τραγικότερη η θέση των φιλελλήνων, που απομονώθηκαν στο Πέτα. Ο Συνταγματάρχης Δάνιας, βλέποντας ότι ο αγώνας ήταν άνισος, έδωσε εντολή για υποχώρηση προς το Κομπότι, βλέποντας όμως ότι πέφτει πάνω σε μεγάλη δύναμη τούρκων, ξαναγυρίζει προς το Πέτα. Οι φιλέλληνες, πιεζόμενοι τώρα από όλα τα μέρη, δεν σκέφτονταν πλέον παρά πως θα πουλήσουν ακριβότερα τη ζωή τους. Σκηνές άφθαστου ηρωισμού και δραματικού μεγαλείου ακολουθούν. Είκοσι Τόσκηδες ρίχνονται συγχρόνως κατά του Συνταγματάρχη Δάνια, τον ανατρέπουν, τον κτυπούν όλοι μαζί, και του παίρνουν το κεφάλι. Έντεκα Πολωνοί με τον αξιωματικό Μαρζέφσκι, έχοντας εξαντλήσει τα πυρομαχικά τους, ανεβαίνουν στη στέγη μιας εκκλησίας. Οι τούρκοι ανεβαίνουν στην εκκλησία, και ο αγώνας συνεχίζεται σώμα προς σώμα, με τις γροθιές και τα δόντια. Τελικά και οι δώδεκα Πολωνοί σκοτώθηκαν, αφού έστρωσαν το έδαφος γύρω τους με τουρκικά κορμιά. Ο Γάλλος λοχαγός Μονιάκ, τραυματισμένος στην κνήμη, στηρίζεται στον κορμό μιας ελιάς, όταν ολόκληρο μπουλούκι ρίχνεται εναντίον του. Θέλουν να τον παραδώσουν ζωντανό στον Πασά, υπολογίζοντας ότι θα πάρουν γερό μπαξίσι. Όμως οι φοβεροί σπαθισμοί του Μονιάκ ρίχνουν τους τούρκους γύρω του στο χώμα, με κραυγές λύσσας και πόνου. Τότε κάποιος πηγαίνει πίσω του και τον πυροβολεί από τα νώτα. Και τότε οι τουρκαλβανοί ρίχνονται πάνω του και του παίρνουν το κεφάλι.

Τώρα οι περισσότεροι φιλέλληνες κείτονται άψυχοι στο πεδίο της μάχης. Μόνο δύο λοχαγοί, ο Γερμανός Χέλμαν και ο Βέλγος Ανναί, μ' όλο που είναι τραυματισμένοι, κατορθώνουν με είκοσι πέντε άλλους, να ανοίξουν δρόμο με τα σπαθιά, και να προχωρήσουν προς ορεινή διάβαση που ήταν αφύλακτη. Και την τραγικότερη τύχη είχαν όσοι πιάστηκαν αιχμάλωτοι. Φορτώθηκαν τα κεφάλια των σκοτωμένων συντρόφων τους και τα μετέφεραν στην Άρτα.

Η τύχη του ελληνικού στρατού στο Κομπότι και το Πέτα ήταν κάτι πολύ σοβαρότερο από μια απλή ήττα. Τα δύο τρίτα από το σώμα των φιλελλήνων και ο αρχηγός τους, οι μισοί από τους Επτανησίους, καθώς και το τρίτο του τακτικού στρατού με το Συνταγματάρχη του έπεσαν στο πεδίο της μάχης, ενώ τα άτακτα σώματα διαλύθηκαν και σκορπίστηκαν. Έτσι η εκστρατεία της Ηπείρου κατέληξε σε ολοκληρωτική καταστροφή.

Η Απόβαση στη Σπλάντζα

Τις μέρες που διαδραματιζόταν η μεγάλη καταστροφή του Πέτα, δραματικά περιστατικά εξελίσσονταν και στην Σπλάντζα, σημερινή Αμμουδιά, ένα μικρό χωριό στις εκβολές του Αχέροντα. Ο Κυριακούλης Μαυρομιχάλης είχε σταλεί από το Μαυροκορδάτο στα Ηπειρωτικά παράλια με δέκα πέντε υδραίικα πλοία, πεντακόσιους Μανιάτες και λίγους Μεσολογγίτες, για να ανοίξει από εκεί το δρόμο προς την Κιάφα, ανακουφίζοντας τους πολιορκημένους Σουλιώτες, μέχρι να φθάσει η βοήθεια με τον Μάρκο Μπότσαρη. Στα μέσα Ιουνίου ο Κυριακούλης αποβιβάστηκε στο Μούρτο (Σήμερα Σύβοτα), και ύστερα από αντίδραση των Αγγλικών αρχών, προσορμίστηκε στην Σπλάντζα. Οι Σουλιώτες έστειλαν εκεί τον Λάμπρο Ζάρμπα για συνεννόηση, και αργότερα το Ζώη Πάνου και το Βασίλη Ζέρβα με εκατό άνδρες.

Εναντίον του οι τούρκοι πασάδες έστειλαν 3.000 τουρκαλβανούς, με επικεφαλής τον Κεχαγιάμπεη της Τριπολιτσάς, που είχε αιχμαλωτιστεί από τους έλληνες στις 23 του Σεπτέμβρη και είχε πρόσφατα απελευθερωθεί. Οι έλληνες αποφάσισαν να αντιμετωπίσουν τους τούρκους, και τοποθέτησαν τους 120 Σουλιώτες του Πάνου και του Ζέρβα σε πρόχειρο τοίχο που κατασκευάστηκε εν τάχει κατά μήκος της ακτής, το Ζάρμπα με τους άνδρες του σ' ένα πύργο που βρισκόταν στις εκβολές του ποταμού ώστε να χτυπήσει από κει το ιππικό, που υποχρεωτικά θα περνούσε το σημείο αυτό, και ο Μαυρομιχάλης με τους Μανιάτες έπιασε τη δεξιά πλευρά, μέχρι τα απόκρημνα βράχια της ακτής.

Στις 4 Ιουλίου 1822, μία ώρα πριν βγει ο ήλιος, εμφανίστηκαν απέναντι από την ακτή οι τούρκοι, που κινήθηκαν αθόρυβα τη νύχτα, και ήλπιζαν να αιφνιδιάσουν τους έλληνες. Οι ελληνικοί εύστοχοι πυροβολισμοί κράτησαν τους τούρκους απέναντι από το μανδρότοιχο, και τους ανάγκασαν να υποχωρήσουν προς στιγμή πίσω από το υπάρχον έλος. Η μάχη περιορίστηκε στους Σουλιώτες που βρίσκονταν πίσω από τον μανδρότοιχο και τους τουρκαλβανούς απέναντι, ενώ ούτε ο Ζάρμπα, που ήταν οχυρωμένος στον πύργο, μπορούσε να επέμβει, ούτε οι Μανιάτες που βρίσκονταν σε αρκετή απόσταση. Ο Κυριακούλης όμως δεν μπορούσε να συγκρατήσει τον εαυτό του. Άρπαξε το γιαταγάνι του και καλώντας τους άνδρες του να τον ακολουθήσουν έτρεξε προς τον μανδρότοιχο για να βοηθήσει τους Σουλιώτες. Ο Κεχαγιάμπεης, βλέποντας την κρισιμότητα της κατάστασης, πήδησε στο άλογο του και ρίχθηκε στη μάχη, παρακινώντας τους άνδρες του να πηδήσουν το οχύρωμα των Μανιατών. Και καθώς οι δύο αρχηγοί έτρεχαν αντίθετα βρέθηκαν αντικριστά

και αναγνωρίστηκαν, καθώς πολλές φορές βρέθηκαν αντιμέτωποι στο Μοριά. Εκείνη τη στιγμή ένα βόλι χτύπησε τον Κυριακούλη στην αριστερή μασχάλη και τον σώριασε στο χώμα. Οι σύντροφοι του τον τράβηξαν στις φίλιες γραμμές, όπου μετά από λίγο ξεψύχησε.

Οι έλληνες μετά από αυτό κινδύνευαν σοβαρά, αν δεν συνέβαινε το ίδιο περιστατικό και στον αρχηγό των τούρκων. Μια σφαίρα χτύπησε καίρια τον Κεχαγιάμπεη καθώς βρισκόταν πάνω στο άλογο του και τον σώριασε στο χώμα. Ο θάνατος του κατατάραξε τους τούρκους, που από τη στιγμή αυτή σταμάτησαν τον πόλεμο και άρχισαν να μεταφέρουν από το πεδίο της μάχης τους νεκρούς και τους τραυματίες. Οι Μανιάτες πάλι μάρκαραν στα πλοία τους και βγήκαν στο Βασιλάδι. Από κει μετέφεραν το νεκρό αρχηγό τους στο Μεσολόγγι, το οποίο τον κήδεψε με μεγάλες τιμές.

Η ατυχία της Σπλάντζας ήλθε ύστερα από την ήττα του Κομπότι και την καταστροφή του Πέτα για να ολοκληρώσει την αποτυχία του Μαυροκορδάτου, που ήταν ο δημιουργός και κατηύθυνε την άστοχη εκστρατεία στην Ήπειρο. Οι διαδοχικές αποτυχίες των επιχειρήσεων στην Ήπειρο έκαμψε το ηθικό των αμυνομένων Σουλιωτών. Τα πράγματα οδήγησαν σε συνθήκη με τους τούρκους την 28 Ιουλ 1822 και εγκατάλειψη του Σουλίου για τα Επτάνησα, στις 2 Σεπ 1822. Οι Σουλιώτες και μαζί τους ο Κίτσος Τζαβέλας διέρρευσαν απ' εκεί στα μέτωπα της Νότιας Ελλάδας, για να συνεχίσουν τον αγώνα εναντίον των τούρκων.

Α΄ Πολιορκία του Μεσολογγίου

Οι Σουλιώτες μετά την πτώση του Σουλίου διασκορπίστηκαν σε μικρά σώματα υπό την αρχηγία παλιών αρχηγών φαρών, και πολέμησαν σε παρά πολλές μάχες στον αγώνα της ανεξαρτησίας. Σπάνια κάποιοι απ' αυτούς τέθηκαν υπό την αρχηγία άλλων ελλήνων καπεταναίων.

Κατά την πρώτη πολιορκία του Μεσολογγίου (20 Οκτ-31 Δεκ 1822) η παρουσία των Σουλιωτών οπλαρχηγών και στρατιωτών ήταν δυναμική, και η συμβολή τους, ιδίως των δύο οπλαρχηγών Κίτσου Τζαβέλα και Μάρκου Μπότσαρη, υπήρξε καθοριστική. Οι πολιορκημένοι ενημερώνονταν έγκαιρα για τις προθέσεις των τούρκων, χάριν στις πληροφορίες που έδινε ο Ηπειρώτης αγωνιστής Γεώργιος Ιωάννου Ζούκας, και απέκρουσαν επιτυχώς την τουρκική επίθεση.

Η πόλη του Μεσολογγίου είχε για τους Έλληνες πολλά στρατηγικά πλεονεκτήματα. Χτισμένη στο βάθος ενός κόλπου με ρηχά νερά, του οποίου τα χείλη ενώνονταν με μια αλυσίδα μικρών νησιών, παρουσίαζε μεγάλη ευκολία στους ανεφοδιασμούς που γινόταν από τις ευκίνητες μονάδες του ελληνικού ναυτικού, ενώ οι βαριές και δυσκολοκίνητες μονάδες του τουρκικού ναυτικού δεν μπορούσαν να πλησιάσουν περισσότερο από τρία μίλια. Η θέση του ανάμεσα στα νησιά του Ιονίου και το Μοριά δημιουργούσε την ευχέρεια να ενισχύεται και από τα δύο αυτά μέρη. Και τρίτον προστατευόταν σε ολόκληρη τη περιφέρεια του από ένα χανδάκι δύο μέτρα πλάτος και ένα βάθος, καθώς και από ένα προκάλυμμα οχυρωμένο με 14 κανόνια.

Στις 26 Οκτωβρίου ο Ομέρ Βρυώνης και ο Κιουταχής στρατοπέδευαν έξω από το Μεσολόγγι με είκοσι χιλιάδες στρατό και ισχυρό πυροβολικό. Ταυτόχρονα ο Γιουσούφ πασάς το απέκλεισε από τη θάλασσα με τρία πλοία. Στη πόλη βρισκόταν ο Μάρκος Μπότσαρης και ο πρόεδρος της κυβέρνησης Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Στις 8 Νοεμβρίου έφθασε ο στόλος της Ύδρας και βύθισε ένα τουρκικό πολεμικό. Τα υπόλοιπα έφυγαν τρομοκρατημένα, και ο Υδραϊκός στόλος εφοδίασε τους πολιορκημένους με άφθονα τρόφιμα. Νέα τρόφιμα και πολεμοφόδια στάλθηκαν και από τα Επτάνησα. Οι πολιορκημένοι ενήργησαν έφοδο, και στις 28 Νοεμβρίου έδιωξαν τους τούρκους από τα χαρακώματα τους. Τη νύχτα της παραμονής των Χριστουγέννων επιχειρήθηκε από τον Ομέρ Βρυώνη νέα γενική επίθεση, η οποία όμως είχε για αυτόν οικτρά αποτελέσματα. Οι τούρκοι αναγκάστηκαν τελικά να υποχωρήσουν, αφήνοντας πεντακόσιους νεκρούς και δώδεκα σημαίες, ενώ οι Έλληνες είχαν μόνο 2 νεκρούς και τέσσερις πληγωμένους. Η σημασία της νίκης υπήρξε πολύ μεγάλη για την πορεία της εθνικής εξέγερσης, τόσο στη Δυτική όσο και στην Ανατολική Ελλάδα.

Η Εκστρατεία του Μουσταή-Πασά της Σκόδρας και οι Διχόνοιες και Αντιζηλίες μεταξύ των Ελλήνων Οπλαρχηγών

Η Τουρκία, μετά την αποτυχία προσπαθειών δύο χρόνων να καταστείλει την ελληνική επανάσταση, αποφάσισε να συγκροτήσει μια ισχυρή στρατιά από επίλεκτους και εμπειροπόλεμους τουρκαλβανούς, για να δώσει το αποφασιστικό κτύπημα κατά της ελληνικής ανταρσίας. Αρχηγός της στρατιάς αυτής, της οποίας η δύναμη έφτανε τις δέκα έξι χιλιάδες, ορίστηκε ο Μουσταή πασάς της Σκόδρας. Ο τούρκος αυτός στρατηγός είχε τόσο μεγάλη φήμη για την ικανότητα, την ανδρεία και την αποφασιστικότητα του ώστε, όταν διαδόθηκε ότι θα εκστρατεύσει κατά της Ελλάδος, δημιουργήθηκε η γενική πεποίθηση ότι έφθασε πλέον το τέλος της επανάστασης, η οποία δεν θα κατόρθωνε να αντέξει την ορμητικότητα του τούρκου αυτού σερασκέρη. Εκτός από την ισχυρή και πολυάριθμη στρατιά του ο Μουσταή υπολόγιζε και στις πολεμικές δυνάμεις του Ομέρ Βρυώνη, ο οποίος θα τον βοηθούσε με έξι χιλιάδες τουρκαλβανούς ακόμα.

Κατάστρωσαν λοιπόν κοινό σχέδιο επιχειρήσεων οι δύο πασάδες, σύμφωνα με το οποίο ο μεν Μουσταή θα κατέβαινε από τα Άγραφα, ο δε Βρυώνης θα ακολουθούσε τις στενωπούς του Μακρυνόρους. Μετά τη διάβαση του Μακρυνόρους θα ξανάσμιγαν, θα προχωρούσαν ενωμένοι, και αφού θα εξουδετέρωναν εύκολα, όπως υπολόγιζαν, τις αντιστάσεις των Ελλήνων, θα κτυπούσαν το Αιτωλικό και το Μεσολόγγι.

Η Ελληνική κυβέρνηση, με διάταγμα της 13 Ιουνίου 1823 είχε διορίσει γενικό έπαρχο της περιοχής τον Κωνσταντίνο Μεταξά, ο οποίος στα απομνημονεύματα του μας περιγράφει τις διχόνοιες και αντιζηλίες μεταξύ των οπλαρχηγών. Τρεις αιτίες προκαλούσαν τις διενέξεις και δυσαρέσκειες. Λίγους μήνες πριν η κυβέρνηση είχε προβιάσει τον Μάρκο Μπότσαρη στο βαθμό του στρατηγού. Αυτό δυσαρέστησε

τους Τζαβελαιούς και τους άλλους οπλαρχηγούς, που θεώρησαν την προαγωγή του Μάρκου σαν αρχηγεία, κάτω από την οποία ήταν υποχρεωμένοι να υπηρετήσουν οι άλλοι οπλαρχηγοί, πράγμα που κανένας δεν δεχόταν.

Η δεύτερη αιτία αφορούσε τους Σουλιώτες γενικά. Η κυβέρνηση είχε αποφασίσει να τους δώσει το Ζαπάντι με όλες τις τουρκικές ιδιοκτησίες. Αυτό δυσαρέστησε τους ντόπιους που διεκδικούσαν την περιοχή.

Τέλος τη τρίτη αιτία αποτελούσε η έχθρα που υπήρχε ανάμεσα στους Χασαπαίους και το Θεωδώρακη Γρίβα, ο οποίος είχε σκοτώσει τρεις από την οικογένεια τους. Ο Τσόγκας και ο Μάρκος Μπότσαρης βοήθησαν τους Χασαπαίους και χτύπησαν το Γρίβα, ο οποίος αναγκάστηκε να κλειστεί στους πύργους του Δραγαμέστου. Από εκεί πρόσπεσε στους Τζαβελαιούς, με την βοήθεια των οποίων βγήκε από τους πύργους και ενώθηκε με τους άλλους οπλαρχηγούς. Θυμωμένοι τότε ενώθηκαν ο Τσόγκας με τον Μπότσαρη, κλείστηκαν στο Μεσολόγγι, και δήλωσαν ότι δεν θα έβγαιναν να πολεμήσουν τους Τούρκους, αν ο Γρίβας δεν έφευγε από τη Δυτική Ελλάδα.

Ο Μεταξάς για να ικανοποιήσει τους Χασαπαίους και το Μπότσαρη έπεισε το Γρίβα να εγκαταλείψει την Δυτική Ελλάδα και να φύγει για το Μοριά. Ακόμα δήλωσε ότι με κανένα τρόπο η στρατηγία του Μάρκου Μπότσαρη δεν σημαίνει αρχηγία, αλλά είναι στρατιωτικός βαθμός, και αρχηγός των άλλων οπλαρχηγών είναι ο ίδιος. Όσο για το Ζαπάντι, που ήταν ακόμα στα χέρια των τούρκων, ήταν αστείο, τους είπε, να φιλονικούν για κάτι, πριν ακόμα το αποκτήσουν.

Ύστερα από τις εξηγήσεις αυτές κατευνάστηκαν τα πνεύματα και σταμάτησαν οι διαμάχες ανάμεσα στους οπλαρχηγούς. Και τότε ενωμένοι όλοι συνεννοήθηκαν για τον τρόπο με τον οποίο θα αντιμετώπισουν τον εχθρό. Έτσι ο Ίσκος και ο Ράγκος τοποθετήθηκαν στο Μακρυνόρος, ο Μακρής στη Λάσπη και ο Τσόγκας στη Βόνιτσα, για να αντιμετώπισουν τον Ομέρ Βρυώνη, ενώ ο Μάρκος Μπότσαρης και ο Τζαβέλας με τους Σουλιώτες θα τραβούσαν προς το Καρπενήσι, όπου θα έσμιγαν με τους Γιολδασαίους, τον Πεσλή και το Σαδήμα, για να αντιμετώπισουν από κοινού το Μουσταή πασά.

Για να λείψουν οι αντιζηλίες που εκδηλώθηκαν ανάμεσα στους συμπατριώτες του, ο Μάρκος προσκάλεσε τους Σουλιώτες και, αφού τους τόνισε ότι το μόνο που έχει σημασία στην περίπτωση ήταν η ομόνοια για να αντιμετώπισουν ενωμένοι τον τρομερό κίνδυνο που τους απειλούσε, έσκισε το δίπλωμα της στρατηγίας σε μικρά κομματάκια και τα σκόρπισε στα πόδια τους, με τα λόγια : « Αύριο που θα πολεμήσουμε τον Μουσταή, όποιος σταθεί παλικάρι, ας πάρει το δίπλωμα του στη μάχη ».

Οι Μάχες Κεφαλόβρυσου και Καλιακούδας

Ο Μουσταή με το αμέτρητο ασκέρι του στα μέσα Ιουλίου 1823 έφτασε στα Τρίκαλα. Από κει ξεκίνησε να ξεκαθαρίσει τον Ασπροπόταμο και τα Άγραφα. Ήταν τέλος Ιουλίου όταν έφτασε στο Καρπενήσι. Ο ίδιος έμεινε με το επιτελείο του σε ένα

πύργο που είχε χτίσει εκεί ο Αλής για να παραθερίξει, ενώ το ασκέρι του απλώθηκε στο Λειβαδάκι, στα Πλατάνια και το Κεφαλόβρυσο.

Οι Σουλιώτες παρακολουθούσαν με μεγάλη προσοχή τις κινήσεις του Μουσταή πασά. Ο Μάρκος έπιασε το Μικρό χωριό και οι Τζαβελαίοι το Μεγάλο. Το σχέδιο με το οποίο αποφάσισαν να κτυπήσουν τους τουρκαλβανούς, ήταν τολμηρό, και το μόνο που θα μπορούσε να πετύχει ικανοποιητικό αποτέλεσμα. Θα επιχειρούσαν νυχτερινή έφοδο μέσα στο ορδί των πασάδων και θα τους ξάφνιαζαν. Το εγχείρημα ήταν δύσκολο και επικίνδυνο. Και για αυτό χρειάζονταν νωπές πληροφορίες για την κατάσταση στο εχθρικό στρατόπεδο, που ανέλαβαν να συλλέξουν ο Τούσας Μπότσαρης, ο Θανάσης Κουτσονίκας και ο Γιάννης Μπαϊρακτάρης. Θαρρετά γύρισαν όλη τη νύχτα της 7^{ης} Ιουλίου και το πρωινό της 8^{ης} Ιουλίου το εχθρικό στρατόπεδο, συλλέγοντας πληροφορίες. Την άλλη μέρα οριστικοποιήθηκε το σχέδιο με βάση τις πληροφορίες αυτές, και προέβλεπε οι ελληνικές δυνάμεις να ριχτούν την ίδια νύχτα στο τουρκικό ορδί και να προσπαθήσουν να πιάσουν ή να σκοτώσουν τους αρχηγούς. Ο Τζαβέλας θα χτυπούσε τους εχθρούς στα Πλατάνια και θα δυσκόλευε κάθε απόπειρα βοήθειας του τουρκικού στρατοπέδου.

Την 9η Αυγούστου ο Μάρκος με 450 σουλιώτες ενήργησε νυχτερινή καταδρομική επίθεση στο εχθρικό στρατόπεδο Κεφαλόβρυσου στο Καρπενήσι, όπου πριν από δέκα λεπτά είχαν στρατοπεδεύσει 5000 πεζοί και ιππείς υπό τον Τζελαλεντίν μπέη. Ταυτόχρονα άλλοι 800 Σουλιώτες υπό την αρχηγία του Κίτσου Τζαβέλα προσέβαλαν τη θέση Πλατάνια.

Ατρόμητος ο Μάρκος πηδά στην πρώτη σκηνή που βρέθηκε μπροστά του. Καθώς την ανοίγει βρίσκεται μπροστά στον τουρκαλβανό αρχηγό Άγο Βασιάρη που μόλις είχε ξυπνήσει και τον κοιτούσε σαστισμένος. Με τον Βασιάρη είχε παλιά γνωριμία ο Μάρκος, από τότε που υπηρετούσαν μαζί στην αυλή του Αλή Πασά. Τον αιχμαλωτίζει και τον παραδίνει στα παλικάρια του.

Μέσα στη σύγχυση και τον πανικό που επηκολούθησε οι τούρκοι έχασαν περί τους 800 μαχητές νεκρούς, αλλά δυστυχώς εφονεύθη από τούρκικο βόλι ο στρατηγός Μάρκος Μπότσαρης. Νικητές γύρισαν στη βάση τους οι Σουλιώτες, αλλά και πολύ λυπημένοι για το χαμό του αγαπημένου τους αρχηγού. Χίλιοι πεντακόσιοι ήταν οι σκοτωμένοι του εχθρού, και πολλές εκατοντάδες οι πληγωμένοι. Από τους Σουλιώτες σκοτώθηκαν εξήντα, ενώ σαράντα δύο λαβωμένοι μεταφέρθηκαν στις πλάτες των συντρόφων τους. Αμέτρητα ήταν τα λάφυρα. Χίλια εξακόσια τυφέκια, χίλιες οκτακόσιες πιστόλες, τέσσερα μπαϊράκια, τριακόσια σπαθιά, χίλια διακόσια άλογα και πολλές εκατοντάδες μουλάρια

Τίποτε όμως δεν μπορούσε να ισοφαρίσει τη μεγάλη ζημιά, το χαμό του ηρωικού αρχηγού. Ο χαμός του Μάρκου αποτέλεσε πραγματική εθνική συμφορά. Το επόμενο πρωινό, στις 10 Αυγούστου 1823, μια πένθιμη Σουλιώτικη φάλαγγα έφθασε στο Μεσολόγγι. Προηγείτο ο Τούσας Μπότσαρης, που μετέφερε στις πλάτες το άτυχο σώμα του Μάρκου. Λίγο πριν μπει στην πόλη, έφτασε απεσταλμένος της αδελφής του Μάρως, για να μεταφερθεί στο σπίτι της ο νεκρός. Εκεί, τον έπλυναν, τον λαμπροστόλισαν, και τον θρήνησαν με αυτοσχέδια μοιρολόγια, με τα οποία επαινούσαν την παλικαριά και την ανδρεία του.

Σε λίγη ώρα ξεκινούσε η κηδεία από το σπίτι της Μάρως για την εκκλησία της Μητρόπολης. Η διάταξη της νεκρικής πομπής θύμιζε εικόνες από τα ηρωικά έπη του Ομήρου. Μπροστά πήγαιναν οι αιχμάλωτοι Τούρκοι με δεμένα τα χέρια. Ύστερα τα άλογα των μπέηδων και των πασάδων με τα χρυσοπλουμισμένα χράμια, και πίσω τους σκυμμένα προς τη Γη τα τούρκικα μπαϊράκια. Ακολουθούσε ο κλήρος της περιοχής με επικεφαλής τον Αρχιεπίσκοπο. Ύστερα θλιμμένοι οι σύντροφοι του έφεραν στους ώμους το φέρετρο, και δίπλα του η αδελφή, οι συγγενείς, οι επίσημοι, και χιλιάδες ο λαός. Και η θλιβερή κηδεία έκλινε με δύο χιλιάδες αλογομούλαρα φορτωμένα με τα όπλα και τα άλλα λάφυρα που είχαν αποκομίσει από το τουρκικό στρατόπεδο. Πραγματική εικόνα θριάμβου. Μόνο που ο θριαμβευτής ήρωας δεν έμπαινε στην πόλη για να δοξαστεί, αλλά για να ταφεί. Τάφηκε δίπλα στον Κυριακούλη Μαυρομιχάλη, εκεί που σήμερα βρίσκεται «ο κήπος των ηρώων». Και όταν τον κατέβαζαν στον τάφο, τα κανόνια από τις ντάπιες του Μεσολογγίου τον αποχαιρετούσαν με τριάντα τρεις κανονιές, όσα και τα χρόνια της ζωής του.

Μετά τον θάνατο του Μάρκου Μπότσαρη αρχηγός ανέλαβε ο Ζυγούρης Λάμπρου Τζαβέλας, που παρά την ηλικία του ήθελε να δείξει ανάλογη μ' αυτόν ευψυχία. Μετά τη μάχη του Κεφαλόβρυσου, έπιασε θέσεις και περίμενε τον εχθρό στο ύψ Καλιακούδα, 4 ώρες νότια του Καρπενησίου. Οι Σουλιώτες ενισχύθηκαν και με άλλους έλληνες μαχητές, και η συνολική δύναμη ανήρχετο στους 2500 άνδρες. Η αμυντική θέση Καλιακούδα ήταν ισχυρότατη και απόρθητη, και άντεξε σε επανειλημμένες επιθέσεις των τούρκων. Δυστυχώς 400 τούρκοι διέβησαν στο νότιο μέρος της διάταξης αφύλακτο μονοπάτι και βρέθηκαν στα νώτα των Ελλήνων. Την 28-8-1823 έγινε άγρια συμπλοκή σώμα με σώμα, στην οποία έπεσε ενδόξως ο Ζυγούρης Λάμπρου Τζαβέλας με 150 παλικάρια.

Ο δρόμος για το Μεσολόγγι ήταν πλέον ανοικτός για τον εχθρό, που επιχειρεί την Β' πολιορκία του Μεσολογγίου (Μέσα Σεπτεμβρίου - τέλη Νοεμβρίου 1823). Το Μεσολόγγι όμως άντεξε και πάλι τις επιθέσεις, που τώρα γινόταν με ενωμένες τις δυνάμεις του Μουσταφά πασά με αυτές του Ομέρ Βρυώνη, που είχε εν τω μεταξύ καταφθάσει από την Άρτα. Τις σοβαρότατες δυσχέρειες που αντιμετώπιζαν οι Σουλιώτες του Μεσολογγίου από την έλλειψη τροφών και χρημάτων ήλθε να μετριάσει η παρέμβαση του Λόρδου Βύρωνα, που άφησε την τελευταία του πνοή την άνοιξη του 1824, βαθιά θλιμμένος από τις κομματικές διαιρέσεις των αγωνιστών, τις υπερβολικές οικονομικές απαιτήσεις και αταξίες των Σουλιωτών και την εν γένει χαλαρότητα. Τα γεγονότα αυτά δεν επέτρεψαν την υποκίνηση νέας επαναστατικής αναταραχής στην Ήπειρο, όπως επεδίωκε ο Αθαν. Ψαλίδας.

Το Ανατολικό (σήμερα Αιτωλικό)

Στις 2 Οκτ 1823 οι Μουσταής και Ομέρ άρχισαν από κοινού να βομβαρδίζουν το Ανατολικό, νησίδα μέσα στη λιμνοθάλασσα Μεσολογγίου με 2000 κατοίκους, αλλά το ίδιο έκαναν και οι Έλληνες, πλήττοντες τις εχθρικές θέσεις. Αυτό συνεχιζόταν για 40 συνεχείς μέρες, ενώ το Μεσολόγγι έμενε απείραχτο. Στο τέλος ο Κίτσος

Τζαβέλας σοφίστηκε να στήσει με 300 άνδρες ενέδρα στη θέση Σκαλί, πάνω στο δρόμο από Ανατολικό προς Μεσολόγγι. Οι Τούρκοι απώλεσαν 350 ιππείς και πολλά λάφυρα περιήλθαν στα χέρια του Κίτσου Τζαβέλα. Τελικά οι δύο πασάδες, βλέποντας ότι το ηθικό των ανδρών τους κατέπιπτε από τις επιτυχίες των ελλήνων, αλλά και επειδή ο στόλος τους είχε αποσυρθεί και ο στρατός τους υπέφερε από το κλίμα του Μεσολογγίου, στις 17 Νοε εγκατέλειψαν τη πολιορκία του Ανατολικού και στις 19 πέρασαν τον Ασπροπόταμο με κατεύθυνση τα πασαλίκια τους. Η εκστρατεία Δυτ. Στερεάς που τόσο είχε διαφημιστεί απέτυχε, και η Ναύπακτος και το Αντίρριο ήταν τα μόνα τουρκικά φρούρια σ' αυτή. Η πολεμική αρετή και ιδιοφυΐα του Κίτσου Τζαβέλα έλαμψε σ' όλη την επαναστατημένη Ελλάδα.

Η Μάχη της Αμπλιανης

Ο Κίτσος Τζαβέλας, ο Χρ. Περαιβός και άλλοι σουλιώτες πολεμιστές και οπλαρχηγοί, έδωκαν τα μέσα Ιουλίου του 1824 τη νικηφόρα και σημαντικότερη μάχη της Αμπλιανης, επάνω στο δρόμο Σαλώνων – Γραβιάς, όπου κυριολεκτικά ο Κίτσος Τζαβέλας διακρίθηκε για την στρατιωτική του ιδιοφυΐα.

Στα μέσα του Ιουνίου 1824 ο Δερβίς πασάς με 10.000 άνδρες στρατοπέδευσε στο Λιανοκλάδι. Ο Γιουσούφ πασάς και ο Αμπίζ πασάς με 6.000 πεζούς και 1000 ιππείς πήραν διαταγή να προχωρήσουν στη Γραβιά, και να επιτεθούν στα Σάλωνα. Την αναχαίτιση του εχθρού στα Σάλωνα ανέλαβαν ο Πανουργιάς, ο Δυοβουνιώτης και ο Γ. Δράκος, τους οποίους αργότερα ενίσχυσε ο Κίτσος Τζαβέλας με τους Σουλιώτες και ο Παν. Νοταράς. Τη νύχτα της 13 Ιουλίου οι τούρκοι, που στο μεταξύ ενισχύθηκαν, κίνησαν 12.000 Αλβανούς με δύο κανόνια από τη Γραβιά προς τα Σάλωνα. Ήμερώνοντας έφθασαν στην Αμπλιανη, που βρήκαν αμυνόμενους περίπου 3.000 άνδρες. Οι τούρκοι έκαναν σφοδρές επιθέσεις στην τοποθεσία μέχρι το απόγευμα. Μέχρι που έφθασαν ενισχύσεις των Ελλήνων που κατόρθωσαν να αντεπιτεθούν και να διασπάσουν το αριστερό πλευρό της διάταξης τους. Ο Κίτσος Τζαβέλας, επωφελούμενος τότε από τη δυσχερή θέση του εχθρού, όρμησε κατά πάνω με τους άνδρες του και τους ανάγκασε σε άτακτο φυγή. Η φυγή σε λίγο γενικεύθηκε και οι τούρκοι αποδεκατίστηκαν στην κυριολεξία. Άφησαν στο πεδίο της μάχης περί τους 2.000 νεκρούς.

Οι Εμφύλιες Διαμάχες

Οι τελευταίοι μήνες του 1824 χαρακτηρίζονται από την οξεία πολιτική διαμάχη μεταξύ των Ρουμελιωτών, υποστηριζόμενων και υπό των Σουλιωτών, και των Πελοποννησίων. Ο Κωλέττης, που ενδιαφερόταν κυρίως για τη σύλληψη του Ζαΐμη, ενήργησε ώστε στις 3 Δεκ να αποβιβαστούν από το Στρατόπεδο Σαλώνων στο Αίγιο 3.000 άνδρες με αρχηγούς τους Κίτσο Τζαβέλα, Λ. Βεΐκο, Χρ. Περραιβό, Κ. Μπότσαρη, Α. Ίσκο, Γ. Βαλτινό, Τ. Ζέρβα και Γ. Δράκο. Μαζί τους αυτόκλητος

ήλθε και ο Γεώργιος Καραϊσκάκης. Η τελευταία μάχη με τους λεγόμενους « αντάρτες » δόθηκε στην Κερπινή. Μετά από σφοδρές μάχες οκτώ ημερών κατόρθωσαν στις 17 Δεκ να καταλάβουν την κωμόπολη. Οι Ζαΐμης, Λόντος και Νικηταράς με τους οπαδούς τους πέρασαν στο Μεσολόγγι και ζήτησαν άσυλο από το Μαυροκορδάτο.

Τα γεγονότα είχαν ως εξής :

Στις πρώτες φάσεις της Επανάστασης ο Κολοκοτρώνης και οι Πελοποννήσιοι προύχοντες συσπειρώνονται γύρω από την Πελοποννησιακή Γερουσία και αντιμάχονται την ιδέα της δημιουργίας συγκεντρωτικών κρατικών δομών δυτικού τύπου, την οποία εισηγείται ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος.

Μετά την Εθνοσυνέλευση του Άστρους (1823), οι οπαδοί της ιδέας της δημιουργίας συγκεντρωτικού κρατικού μηχανισμού ενισχύουν τη θέση τους περιορίζοντας, ταυτόχρονα, τη δύναμη όσων επιμένουν στη διατήρηση της ύπαρξης τοπικών κέντρων εξουσίας. Όμως, μετά την ένταξη του Θεόδωρου

Κολοκοτρώνη στο νέο κυβερνητικό σχηματισμό από τη θέση του αντιπροέδρου του Εκτελεστικού, η πολιτική σύγκρουση μεταξύ κεντρικής διοίκησης και τοπικών φορέων εξουσίας μετατρέπεται σε αντιπαράθεση μεταξύ των φορέων της εκτελεστικής και αυτών της νομοθετικής εξουσίας.

Γύρω από τους φορείς της εκτελεστικής εξουσίας - τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη και τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη - συσπειρώνονται - πλην ελαχίστων εξαιρέσεων και συγκεκριμένα των προκρίτων του Αιγίου Ανδρέα Λόντου και των Καλαβρύτων Ανδρέα Ζαΐμη, που τάσσονται αλληλέγγυοι με τον Μαυροκορδάτο-οι προύχοντες της Πελοποννήσου και οι τοπικοί στρατιωτικοί ηγέτες.

Αντίθετα, γύρω από τους φορείς της νομοθετικής εξουσίας, του Βουλευτικού δηλαδή, συσπειρώνονται οι «ετερόχθονες» πολιτικοί, οι εκπρόσωποι των νησιών, οι οπλαρχηγοί της Στερεάς (π.χ. Γκούρας, Καραϊσκάκης, Μακρυγιάννης), καθώς και οι Σουλιώτες οπλαρχηγοί (Κίτσος Τζαβέλας).

Η ρήξη των σχέσεων μεταξύ Εκτελεστικού και Βουλευτικού οδήγησε τελικά στον Εμφύλιο Πόλεμο του 1824.

Τον **Νοέμβριο του 1824** Ρουμελιώτες και Σουλιώτες οπλαρχηγοί (με προεξάρχοντα τον Γκούρα) εισέβαλαν στην Πελοπόννησο για να καταστείλουν την εξέγερση των εντόπιων προκρίτων και οπλαρχηγών, με τους οποίους είχαν συμπαραταχθεί πλέον και οι Ζαΐμης και Λόντος, και να εδραιώσουν με τη βία την κεντρική εξουσία που αμφισβητούσαν.

Η στρατιωτική σύγκρουση κατέληξε στην ήττα των Πελοποννησίων και στη φυλάκιση των ηγετών τους, οι οποίοι, ωστόσο, στη συνέχεια αμνηστεύτηκαν σε μια προσπάθεια υπέρβασης των αντιπαραθέσεων, εμπέδωσης του εθνικού φρονήματος και συγκρότησης μιας νέας εθνικής - και όχι τοπικής πλέον - συλλογικότητας, αφού όμως προηγουμένως είχαν διαμορφωθεί νέοι συσχετισμοί πολιτικής δύναμης.

Ο μόνος που πλήρωσε με τη ζωή του την εμφύλια διαμάχη ήταν ο Οδυσσέας Ανδρούτσος, ο οποίος δολοφονήθηκε στην Ακρόπολη, αν και δεν είχε συμμετοχή στα γεγονότα που διαδραματίστηκαν.

Η Μάχη στο Κρεμμύδι

Ο Σουλτάνος Μαχμούτ έβλεπε με δυσάρεστη έκπληξη τις αλλεπάλληλες αποτυχίες των στρατηγών του, στην προσπάθεια να καταπνίξουν την ελληνική επανάσταση, τόσο στη Ρούμελη όσο και στο Μοριά. Αποφάσισε να ζητήσει βοήθεια από το πασά της Αιγύπτου Μωχάμετ Άλυ, που αν και ήταν υποτακτικός του σουλτάνου, είχε εξελιχθεί σε ισχυρό τοπάρχη, με ηγεμονικές εξουσίες, χωριστά οικονομικά και δικές του αξιόλογες πολεμικές δυνάμεις. Ο σουλτάνος του πρότεινε τη γενική αρχηγία του αγώνα κατά των Ελλήνων.

Ο Μωχάμετ Άλυ είδε τη μεγάλη ευκαιρία και άρχισε να καταστρώνει τα σχέδια του για την εκστρατεία στην Ελλάδα. Αρχηγός της εκστρατείας θα ανελάμβανε ο θετός γιός του Ιμπραήμ, που είχε γεννηθεί στη Καβάλα από Έλληνες γονείς. Ο Αιγυπτιακός στόλος, αφού θα εξουδετέρωνε κάθε ναυτική επαναστατική δράση στο Αιγαίο, θα αποβίβαζε στρατό στο Μοριά. Σαν αμοιβή για τις υπηρεσίες του, ο Ιμπραήμ θα έπαιρνε τα πασαλίκια της Κρήτης και του Μοριά.

Ο Αιγυπτιακός στόλος, με πενήντα έξι πολεμικά σκάφη και τριακόσια μεταγωγικά, ξεκίνησε από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου τον Ιούλιο του 1824. Το στρατό που βρισκόταν στα πλοία αποτελούσαν δέκα πέντε χιλιάδες Άραβες και φελάχοι. Υπολογιζόταν πως όταν ολοκληρωνόταν η συνεχιζόμενη στρατολογία και εκγύμναση στην Αίγυπτο, ο αιγυπτιακός στρατός θα μπορούσε να φτάσει τις ενενήντα χιλιάδες, η πιο πολυάριθμη και πιο άρτια οργανωμένη δύναμη που παρέταξε ποτέ η τουρκική αυτοκρατορία. Ο επιτελάρχης της Σουλεϊμάν μπέης ήταν συνταγματάρχης του γαλλικού στρατού, ονομαζόταν Σέβ και είχε χρηματίσει υπασπιστής του στρατάρχη Νέυ.

Ο ελληνικός στόλος ξανοίχτηκε στο πέλαγος για να αντιμετωπίσει το τρομερό αυτό αντίπαλο. Όλες οι δόξες του ναυτικού, οι ναύαρχοι Σαχτούρης, Μιαούλης, Αποστόλης και οι πυρπολητές Κανάρης, Παπανικολής, Πιπίνος, Ματρόζος, Βατικιώτης και άλλοι μπήκαν στα καράβια και τα μπουρλότα τους για να αναμετρηθούν με τον αιγυπτιακό στόλο και του κόψουν το δρόμο για το Μοριά. Χτυπήθηκαν μαζί του στις 24 και 29 Αυγούστου ανάμεσα στη Κώ και την Αλικαρνασσό και του προξένησαν σημαντικές ζημιές. Τίναξαν στον αέρα δύο αιγυπτιακά πολεμικά και αιχμαλώτισαν πέντε μεταγωγικά. Αλλά και τα ελληνικά πλοία έπαθαν ζημιές και χρειάζονταν επισκευές, τα δε μπουρλότα είχαν εξαντληθεί. Έτσι ο ελληνικός στόλος ξαναγύρισε στις βάσεις του και ο Ιμπραήμ συνέχισε το ταξίδι του προς την Κρήτη. Του χρειάστηκαν δέκα πέντε μέρες να αποβιβάσει το στρατό του και τα πολεμοφόδια. Στις αρχές του Φλεβάρη του 1825 συμπλήρωσε τις προετοιμασίες του στη Κρήτη και ξεκίνησε για το Μοριά, που ήταν και ο αντικειμενικός του σκοπός.

Η ελληνική κυβέρνηση ήταν απασχολημένη με τις δάφνες που αποκόμισε από τον εμφύλιο πόλεμο και δεν έκανε τίποτε για να δυσκολέψει την αποβίβαση των αιγυπτιακών δυνάμεων. Έτσι ο Ιμπραήμ κατόρθωσε να μπει ανενόχλητος στο λιμάνι της Μεθώνης και να αποβιβάσει τέσσερις χιλιάδες πεζούς και εξακόσιους ιππείς.

Αμέσως κατόπι τα αιγυπτιακά πλοία έφυγαν για τη Σούδα και στις 5 του Μάρτη ξαναγύρισαν, φέρνοντας ακόμα επτά χιλιάδες πεζούς και τετρακόσιους ιππείς.

Ο πρόεδρος της ελληνικής κυβερνήσεως Γεώργιος Κουντουριώτης, που είχε συγκεντρώσει στα χέρια του την αρχιστρατηγία με ειδικό θέσπισμα του βουλευτικού και του εκτελεστικού, απεφάσισε να εκστρατεύσει κατά του Ιμπραήμ. Σαν να μην έφτανε το ότι ο γενικός αρχηγός της εκστρατείας δεν είχε ιδέα από πόλεμο της στεριάς, διόρισε αρχιστράτηγο τον υδραίο πλοίαρχο Κυριάκο Σκούρτη, τίμιο και ικανό ναυτικό, αλλά εντελώς ξένο προς τα στρατιωτικά, και τον οποίο, όπως ήταν φυσικό, δεν ανέχονταν οι τόσο έμπειροι και ικανοί στρατηγοί που έθεσε υπό την αρχηγία του.

Τα κυριότερα ελληνικά σώματα που είχαν σταλεί για να αντιμετωπίσουν τους αιγυπτίους ήταν του Καραϊσκάκη, του Δράκου, του Κώστα Μπότσαρη και του Τζαβέλα. Με διαταγή του Σκούρτη παρατάχθηκαν στο Κρεμμύδι. Μόνο ο Καρατάσος διαφώνησε, επειδή έκρινε τη θέση αυτή ακατάλληλη, και τοποθετήθηκε με τους Μακεδόνες του στο Σχοινόλακα. Εξάλλου, στη κωμόπολη Χώρα της Τριφυλίας είχε σχηματιστεί εφεδρική δύναμη με αρκετές δυνάμεις από Αρκαδινούς. Διατάχθηκε να τους ενισχύσει ο Πλαπούτας, για να προλάβει ενδεχόμενη προέλαση των αιγυπτίων προς το εσωτερικό του Μοριά. Δόθηκε ακόμα εντολή στο Μακρυγιάννη, που βρισκόταν στην Αρκαδία, να ενισχύσει το Σώμα του με ντόπιους στρατιώτες και να κατεβεί στο Νεόκαστρο.

Ο Ιμπραήμ έστειλε πρώτα ένα Τάγμα κατά του Καρατάσου στο Σχοινόλακα. Οι εμπειροπόλεμοι Μακεδόνες κατόρθωσαν να αποκρούσουν τους αιγυπτίους, που αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν, αφήνοντας στο πεδίο της μάχης εκατό όπλα, τα οποία συγκέντρωσε ο Καρατάσος και τα έστειλε στη Τριπολιτσά.

Στις 6 Απρίλη συγκροτήθηκε στο Νεόκαστρο πολεμικό συμβούλιο με τη συμμετοχή του Μαυροκορδάτου, με εντολή του προέδρου. Αποφασίστηκε να σχηματιστεί παράταξη σε σχήμα ημικυκλίου. Το αριστερό της, που στηριζόταν στους λόφους του Κρεμμυδιού, θα υποστηριζόταν από τον Χατζηχρήστο, και το δεξιό από τον Καραϊσκάκη και το Τζαβέλα. Το κέντρο, που βρισκόταν στο βάθος της κοιλάδας, έπιασε ο Σκούρτης και ο Παναγ. Ζαφειρόπουλος με χίλιους Υδραίους, Σπετσιώτες, Κρανιδιώτες και Αγιοπετρίτες.

Την Αυγή της επομένης 7 Απρ 1825 ο Ιμπραήμ όρμησε με μεγάλες δυνάμεις εναντίον των ελληνικών θέσεων στο Κρεμμύδι, όπου είχαν ταχθεί περι τους 3250 άνδρες. Οι Έλληνες είχαν ταχθεί σε σχήμα ημικυκλίου : Στο άκρο αριστερό, στους λόφους γύρω από το χωριό, Κ. Μπότσαρης και ο Χατζηχρήστος. Στο δεξιό μέρος, στο χωριό, ο Κίτσος Τζαβέλας και ο Καραϊσκάκης. Και στο κέντρο, σε μια μικρή κοιλάδα, ο Σκούρτης. Όλοι είχαν οχυρωθεί σε ταμπούρια, εκτός από τους άνδρες του Σκούρτη, επειδή ο αρχηγός τους έλεγε ότι ταμπούρια ήταν τα σπαθιά τους. Η αμυαλωσύνη αυτή του άπειρου για χερσαίες επιχειρήσεις ναυτικού ήταν και μοιραία για την εξέλιξη της μάχης. Ο στρατηγικός Ιμπραήμ έριξε όλο το βάρος των επιθέσεων στο αδύναμο της διάταξης, τους άνδρες του Σκούρτη, που διασπάστηκε. Αποτέλεσμα ο Μπότσαρης να υπερφαλαγγιστεί και λίγο έλειψε να πιαστεί αιχμάλωτος. Ο Κίτσος Τζαβέλας αναγκάζεται να ανοίξει δρόμο μέσα από τις

γραμμές του εχθρικού ιππικού. Οι Έλληνες άφησαν στο πεδίο της μάχης 600 νεκρούς.

Μετά την πανωλεθρία στο Κρεμμύδι, καμία κίνηση δεν εκδηλώθηκε κατά του Ιμπραήμ, που συνέχισε να αλωνίζει το Μοριά ανενόχλητος, σκορπίζοντας στο πέρασμα του τη καταστροφή και την ερήμωση. Οι Έλληνες, αφού έχασαν σημαντικό μέρος από τη δύναμη τους, απόμειναν με κουρελιασμένο το ηθικό, και απέδιδαν την ήττα τους στην έλλειψη κατάλληλης στρατηγικής ηγεσίας. Η εσωτερική διάσταση, τα προσωπικά πάθη και οι μνησικακίες που είχαν αναπτυχθεί ανάμεσα στους Μοραίτες και τους Ρουμελιώτες, τους έκαναν να υποβλέπονται και να διακρίνουν σε κάθε ενέργεια ανύπαρκτες δολοπλοκίες και προδοσίες.

Καταδρομικές Κρούσεις στο Μεσολόγγι, Προσβολές των Μετόπισθεν

Στις αρχές του 1825 ο σουλτάνος κάλεσε τον Κιουταχή πασά και τον διόρισε αρχηγό του στρατού της Ρούμελης. Μαζί με τον διορισμό του ανακοίνωσε και τη τρομερή του απόφαση : « Το Μεσολόγγι ή το κεφάλι σου ».

Τον Απρίλιο του 1825, ο Μεχμέτ Ρεσίτ Πασάς ή Κιουταχής με πολυάριθμο στρατό είχε εισβάλει στη Δυτ. Ελλάδα, και στις 15 Απρ άρχισε τη Γ΄ πολιορκία του Μεσολογγίου (15 Απρ. 1825 – 10 Απρ. 1826). Επανελημμένες επιθέσεις του τουρκικού στρατού είχαν οικτρά αποτυχία. Από τις ελλείψεις σε τρόφιμα και πυρομαχικά δημιουργούνται στον Κιουταχή αρκετές δυσκολίες, και αρχίζουν να σημειώνονται αρκετές λιποταξίες. Αλλά στις 10 Ιουλίου ισχυρός τουρκικός στόλος με την αρχηγία του Καπουδάν πασά εφοδιάζει τον Κιουταχή με τροφές και πολεμοφόδια. Ο βομβαρδισμός ξαναρχίζει με μεγαλύτερη ένταση, αλλά η έφοδος των τούρκων αντιμετωπίζεται και πάλι επιτυχώς. Στις 2 Αυγούστου επιχειρείται νέα λυσσώδης επίθεση, αλλά η ηρωική αντίσταση των πολιορκημένων δεν αφήνει περιθώρια για επιτυχία. Στο μεταξύ έφθασε ο ελληνικός στόλος με αρχηγούς τους ναυάρχους Μιαούλη και Αποστόλη. Στην εμφάνιση του τα τουρκικά πολεμικά βιάστηκαν να φύγουν, και οι Έλληνες αφού τα καταδίωξαν μέχρι τη Κεφαλονιά εφοδίασαν το Μεσολόγγι με τροφές και πολεμοφόδια.

Ο Κίτσος Τζαβέλας και ο Καραϊσκάκης με κυβερνητική διαταγή αποσπάστηκαν από το Στρατόπεδο των Σαλώνων, και με δύναμη 3.000 ανδρών δημιουργούν αντιπερισπασμό στη πλάτη των τούρκων. Η άφιξη τους στη περιοχή ανύψωσε το ηθικό των πολιορκημένων. Έδρασαν με προσβολές των εχθρικών γραμμών ανεφοδιασμού και καταδρομικές κρούσεις στο εσωτερικό της διάταξης των τούρκων, σε συντονισμό πάντα με τους πολιορκημένους. Σε μια τέτοια μεγάλη καταδρομή, το βράδυ της 25 Ιουλίου, οι Σουλιώτες με το σύνθημα « τσεκούρι » βρέθηκαν σφάζοντας και καίοντας στις σκηνές των τούρκων, στο ίδιο το κατάλυμα του Ρεσίτ πασά, που κινδύνευσε να συλληφθεί. Το βράδυ εκείνο οι τούρκοι είχαν απώλειες 2.000 νεκρούς, και οι έλληνες μόνο 9.

Παρόλα αυτά ο Κιουταχής ούτε σκέψη μπορεί να κάνει για εγκατάλειψη της πολιορκίας. Είχε πάντα στο νου του την απειλή του σουλτάνου για το κεφάλι του.

Για αυτό, μη μπορώντας να κάνει τίποτε άλλο, έσκαψε χαρακώματα και περιορίστηκε σε αμυντικό αγώνα.

Η Μάχη της Κλείσοβας

Ο σουλτάνος, αφού μάταια περίμενε αποτέλεσμα από την πολιορκία του Κιουταχή, αναγκάστηκε να ζητήσει τη βοήθεια του αιγυπτίου στρατάρχου. Ο Ιμπραήμ πρόθυμα ανταποκρίθηκε στην επιθυμία του σουλτάνου, και στις 20 Δεκεμβρίου του 1825 αποβιβάστηκε στο Κρυονέρι με οκτώ χιλιάδες τακτικό στρατό και έξι χιλιάδες ατάκτους. Έχει ακόμα σαράντα όλμους και πολλά κανόνια με Γάλλους πολυβολητές. Με περιφρόνηση αντικρίζει ο περήφανος στρατάρχης το Μεσολόγγι και τον Κιουταχή, και του πετά κατάμουτρα, πως μπόρεσε να σταματήσει οχτώ μήνες έξω από αυτόν το φράχτη!

Η ελληνική κυβέρνηση με εράνους κατορθώνει να εξοπλίσει τον Υδραϊκό στόλο και στέλλει τον Μιαούλη για να εφοδιάσει τους πολιορκημένους. Ο Πολίτης με το μπουρλότο του τινάζει στον αέρα μια τουρκική φρεγάτα με 24 κανόνια, και μετά από αυτά η τουρκική μοίρα από είκοσι πολεμικά φεύγει τρομοκρατημένη. Έτσι ο Μιαούλης κατορθώνει να ξεφορτώσει τα εφόδια και στις αρχές Φλεβάρη ξαναγυρίζει στη βάση του.

Τώρα όμως αντίπαλος του Μεσολογγίου είναι ο Ιμπραήμ, που δεν τον τρομάζει καμιά αποτυχία. Αφού είδε ότι δεν έφεραν αποτέλεσμα οι αλλεπάλληλες προτάσεις του για παράδοση, άρχισε τρομερό και αδιάκοπο βομβαρδισμό. Μόνο στις 25 Φεβρουαρίου έπεσαν στη πόλη του Μεσολογγίου οκτώ χιλιάδες βόμβες. Σε τρεις μέρες διατάζει μεγάλη επίθεση. Ύστερα από τρομερή μάχη οι αραπάδες του κατορθώνουν να κυριεύσουν το εξωτερικό οχυρό του Μπότσαρη. Αλλά το πρωί οι υπερασπιστές του Μεσολογγίου, με θυελλώδη επίθεση τους εξαναγκάζουν να το εγκαταλείψουν.

Οργισμένος Ο Ιμπραήμ επιχειρεί καινούργια επίθεση. Το οχυρό κυριεύεται και πάλι. Οι Έλληνες όμως στο μεταξύ το έχουν υπονομεύσει, και το τινάζουν στον αέρα, μαζί με τους αιγυπτίους. Ο αιγύπτιος στρατάρχης αποφασίζει να επιτεθεί από τη θάλασσα. Φέρνει από τη Πάτρα σχεδίες και άλλα ρηγά πλοία, φορτώνει σε αυτά τρεις χιλιάδες επίλεκτους στρατιώτες και ρίχνεται μ' αυτούς στο μικρό νησί Βασιλάδι, που είναι το κλειδί της λιμνοθάλασσας. Το Βασιλάδι πέφτει, και λίγο αργότερα το μικρό νησάκι Ντολμά.

Από τα μέσα Φεβρουαρίου οι συνθήκες διαβίωσης των πολιορκημένων στο Μεσολόγγι επιδεινώθηκαν ακόμα περισσότερο, παρά τη γενναιότατη αντίσταση τους, τις φονικές συγκρούσεις και τη δυναμικότητα Σουλιώτικη δράση. Στις 25 Μαρ 1826 ο Κιουταχής επεχείρησε να καταλάβει το μικρό νησί Κλείσοβα, που το υπεράσπιζαν 130 μόνο άνδρες. Ενώ ο βομβαρδισμός των πολιορκημένων συνεχίζεται σφοδρός και στολίσκος πλοιαρίων φαίνεται ότι κινείται εναντίον τους, ο τουρκικός στολίσκος έκανε απότομα στροφή και κατευθύνθηκε προς τη Κλείσοβα. Αμέσως ο Κίτσος Τζαβέλας επιβιβάστηκε σε μικρό πλοιάριο με 8 συντρόφους του

και αποβιβάστηκε πρώτος στην Κλείσοβα. Η παρουσία του ενίσχυσε το ηθικό της μικρής φρουράς, που ως το μεσημέρι απέκρουσε 6 αλλεπάλληλες εφόδους. Τις επιχειρήσεις διηύθυνε ο ίδιος ο Κιουταχής, που πληγώθηκε στο πόδι. Το μεσημέρι οι τουρκικές δυνάμεις απεχώρησαν αφήνοντας 1000 νεκρούς, και στον αγώνα μπήκαν τρία νέα Συντάγματα Αιγυπτίων με αρχηγό τον τρομερό Χουσεΐν μπέη. Παρ' όλο το σφοδρό τουρκικό πυρ, οι επιτιθέμενοι έμειναν καθηλωμένοι στην ακτή με μεγάλες απώλειες. « Σωροί πτωμάτων και λέμβοι είχαν γίνει ένα μίγμα », γράφει ο Κασομούλης. Η μάχη συνεχίστηκε μέχρι το σούρουπο που σκοτώθηκε ο Χουσεΐν, ο δε θάνατος του προκάλεσε πανικό. Τότε όρμησαν στην Κλείσοβα με πλοiάρια και οι άλλοι άνδρες του Τζαβέλα. Κατά τη διάρκεια της μάχης εχθρική σφαίρα έσπασε το σπαθί του Τζαβέλα, ο οποίος στη συνέχεια το αφιέρωσε στην εικόνα της Παναγίας του ναού Αγίας Τριάδος στο νησάκι. Πάνω από 1200 είναι τα πτώματα των Αιγυπτίων μπρος από τα χαρακώματα της Κλείσοβας. Η δόξα του Κίτσου Τζαβέλα ταξίδεψε σ' όλη την επαναστατημένη Ελλάδα.

Ο Παραμυθιώτης οπλαρχηγός Ζώης Πάνου που έλαβε μέρος στη μάχη της Κλείσοβας έγραψε για την σημασία της τα εξής :

« Η μάχη της Κλείσοβας πρέπει να θεωρηθεί ανωτέρα των Θερμοπυλών, και αυτό το αποδεικνύομεν τετραγωνικώς , κάμνοντες την εξής παρατήρησιν :

Η Μάχη των Θερμοπυλών έγινε καθ' όν καιρόν το Ελληνικόν γένος ήκμαζε και ήτον ακόμη εις την λαμπρότητα του και εις την τελειότητα της μαθήσεως, της ασκήσεως των όπλων και της ελευθερίας του, ελεύθερον ανέκαθεν . Ο πόλεμος τότε ήτον κατά του Ξέρξου, ο οποίος ήλθε μεν εις την Ελλάδα με πολλές μυριάδας, αλλ' από την Περσία, πού Περσία και πού Ελλάς ! Ο Ξέρξης επολέμησε κατά του Λεωνίδου και κατά τριακοσίων Σπαρτιατών. Οι Σπαρτιάται ηφάνισαν τους Πέρσας πολεμίσαντες ενδόξως και γενναίως, αλλά δεν έμεινε κανείς από αυτούς, όλοι εφονεύθησαν εις την μάχην. Ο δε σημερινός Ξέρξης είναι ο δεσπόζων Οθωμανός και ο τυραννών τέσσαρας περίπου αιώνας τους Έλληνας.

Οι Έλληνες της Κλείσοβας ήταν μόνον εκατόν υπό την οδηγίαν του Κίτζου Τζαβέλλα, επολέμησαν από την αυγήν έως το εσπέρας με είκοσι χιλιάδας Οθωμανών, τους οποίους έτρεψαν οπίσω. Εκ των εκατόν επέζησαν πενήτηκοντα έξ, και απέθανον τεσσεράκοντα τέσσαρες.

Ός τις αγαπά άς κάμει την αναλογίαν ».

Η Έξοδος του Μεσολογγίου

Αλλά τα γεγονότα εξελίσσονταν ραγδαία, και όταν οι πολιορκημένοι, που αντιμετώπιζαν παντελή έλλειψη τροφίμων, ξεπέρασαν κάθε όριο αντοχής, αποτόλμησαν το δεύτερο Ζάλογγο, την ηρωική έξοδό , που σφράγισε τη λαμπρή αυτή σελίδα της Ελληνικής ιστορίας. Τη νύχτα της 10/11 Απριλίου 1826 η έξοδος του Μεσολογγίου ήταν γεγονός. Το τίμημα της εξόδου ήταν βαρύτατο και στοίχισε 1700 νεκρούς. Από τις γυναίκες 13 μόνο γλίτωσαν το θάνατο, κι' αυτές ήταν Σουλιώτισσες.

Η απόφαση της εξόδου δεν ήταν μια απεγνωσμένη προσπάθεια απαγκίστρωσης και φυγής. Ήταν μελετημένη και συνδυασμένη επιχείρηση αιφνιδιασμού και καταστροφής των πολιορκητών. Αρχηγοί των τριών επιθετικών φαλάγγων : Ο Νότης Μπότσαρης, ο Κίτσος Τζαβέλας, ο Δ. Μακρής. Διασώθηκαν και οι τρεις.

Δυστυχώς το σχέδιο της εξόδου είχε προδοθεί από δραπετεύσαντα νεαρό Βούλγαρο αιχμάλωτο, και οι Τούρκοι, άγρυπνοι, περίμεναν την Έξοδο. Μέσα στη σύγχυση που επακολούθησε οι συγκρούσεις πήραν τη μορφή ανελέητης σφαγής εκ του συστάδην. Ήταν τόσο το μίσος, το πάθος, η λυσσαλέα ορμή, ώστε η συμπλοκή έπαιρνε τη μορφή συγκρούσεως τυφλών ασυγκράτητων φυσικών δυνάμεων και όχι ανθρωπίνων υπάρξεων. Σκοτώθηκαν επί τόπου ο βουλευτής Ι. Παπαδιαμαντόπουλος, ο Μάγερ με την ελληνίδα γυναίκα του και τα δύο παιδιά τους, ο Ραζηκώτσικας, ο Στουρνάρης και άλλοι οπλαρχηγοί. Διασώθηκαν ο Νότης Μπότσαρης, ο Κίτσος Τζαβέλας, ο Μακρής, ο Παν. Σωτηρόπουλος, ο Κασομούλης. Ο ήρωας της Κλείσοβας Παν. Σωτηρόπουλος κατόρθωσε να διακρίνει ανάμεσα στο συνωστισμό των κατασφαζομένων γυναικόπαιδων τη μνηστή και κατόπιν σύζυγο του Κίτσου Τζαβέλα. Την ανέβασε στο άλογο του και σώθηκε μαζί της, για να σκοτωθεί αργότερα, το σεμνό παλικάρι, στην πολιορκία των Αθηνών.

Η πρώτη εντύπωση από την πτώση του Μεσολογγίου ήταν ότι χάθηκε πλέον το πάν. Αλλ' ο αντίκτυπος δεν ήταν, όπως πρωτοφάνηκε θανάσιμος. Ήταν αναστάσιμος, σωτήριος. Το παράδειγμα του Μεσολογγίου, το αχτιδοβόλο κλέος του, αναζωπύρωσε το πατριωτικό πνεύμα και σθένος. Καταλάγιασε την εθνοφθόρο διχόνοια που είχε παραλύσει την ιερή προσπάθεια . Ανόρθωσε το εθνικό ηθικό. Όταν το μήνα Μάιο του 1826 έφταναν στο Ναύπλιο σκελετωμένα και μπαρουτοκαπνισμένα τα λείψανα της Φρουράς του Μεσολογγίου, 2.000 άνδρες είχαν απομείνει, άλλοι τόσοι είχαν σκοτωθεί, ρίγη συγκίνησης διέτρεχαν τον πληθυσμό. Τους θαύμαζαν και τους έφλεγε η επιθυμία να τους μιμηθούν, να αποκτήσουν κι' εκείνοι τη δόξα τους. Οι δυνάμεις του γένους αξιοποίησαν εκείνη τη κρίσιμη ώρα τη θυσία του Μεσολογγίου, και η ελευθερία άνοιξε και πάλι τα φτερά της πάνω από τη ρημαγμένη χώρα.

Η Μάχη της Αράχοβας

Μετά την πτώση του Μεσολογγίου παρέλυσε κάθε αντίσταση στη Δυτ. Ελλάδα, και ο Κιουταχής κατευθύνθηκε στην Αττική. Τον Οκτ 1826 τα σχέδια του Καραϊσκάκη, που έγιναν δεκτά από τους άλλους οπλαρχηγούς και από την Κυβέρνηση, προέβλεψαν εκστρατεία αντιπερισπασμού στις επαρχίες της Στερεάς, ώστε να αναγκάσει τον Κιουταχή να εξασθενήσει το Στρατόπεδό του στην Αττική, στέλλοντας δυνάμεις εναντίον του. Ο Καραϊσκάκης αφού παρέκαμψε τους πολιορκημένους Πύργους της Δόμβρυνας για τους οποίους δίκαια πίστευε ότι δεν είχαν καμία στρατηγική σημασία, κατευθύνθηκε στα παράλια του Κορινθιακού, με σκοπό να εξασφαλίσει εύκολη επικοινωνία και ανεφοδιασμό από την κυβέρνηση. Τη μεγάλη στρατηγική σημασία είχε κατ' αυτόν η Αράχοβα, στην οποία και δόθηκε

μεγάλη μάχη και πέτυχε περιφανή νίκη. Στην επταήμερη μάχη πήραν μέρος ο Κίτσος Τζαβέλας πολλοί άλλοι οπλαρχηγοί, όπως ο Σπυρομήλιος, ο Γιώτης Δαγκλής, ο Διαμάντης Ζέρβας, ο Χρήστος Περραιβός, ο Δήμος Τσέλιος, ο Λάμπρος Βέικος, ο Γ. Δράκος, ο Βασ. Μπούσγος, ο Νικήτας Σταματελόπουλος, ο Χατζημιχάλης Νταλιάνης, ο Νάσος Κουτσονίκας κ.ά., που υπέγραψαν το έγγραφο με το οποίο ανήγγειλαν τη νίκη στην κυβέρνηση. Την επομένη της νίκης ο Καραϊσκάκης, σύμφωνα με παλαιό έθιμο των τούρκων, έστησε σ' ένα λόφο τρόπαιο σε σχήμα κούλουρου κώνου με τριακόσια κεφάλια των εχθρών του και την επιγραφή « τρόπαιο των Ελλήνων κατά των βαρβάρων οθωμανών, ανεγερθέν κατά το 1826 έτος Νοεμβρίου 24. Εν Αράχοβα ». Συγχρόνως έστειλε στην κυβέρνηση στην Αίγινα τα κεφάλια του Μουστάμπεη και του Κεχαγιάμπεη, καθώς και 12 αιχμαλώτους τούρκους αξιωματικούς.

Η Μάχη του Φαλήρου

Μετά από λίγες μέρες αρχίζει η μεγάλη πολιορκία της Ακροπόλεως των Αθηνών, όπου είχε καταφύγει ο Γκούρας με τα στρατεύματά του. Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης διορίστηκε Αρχιστράτηγος και αφού εντός τετραμήνου είχε εκκαθαρίσει τη Κεντρική Ρούμελη από τους Τούρκους, επέστρεψε στην Αττική για να αντιμετωπίσει τον Κιουταχή. Στο πλευρό του Γεωργίου Καραϊσκάκη είχαν ταχθεί πολλοί Σουλιώτες, μεταξύ των οποίων και ο Κίτσος Τζαβέλας. Με τον διορισμό όμως των Άγγλων Κόχραν και Τσώρτς στόλαρχου και αρχιστρατήγου αντίστοιχα των ελλήνων, η κατάσταση οδηγείται στην καταστροφή. Στις 23 Απρ. 1827 σε αψιμαχία στο Ν. Φάληρο τραυματίζεται θανάσιμα ο Καραϊσκάκης, και την επόμενη μέρα οι Έλληνες υπέστησαν τρομερή καταστροφή στη θέση Ανάλατο. Ενώ ο θάνατος του Καραϊσκάκη τους είχε παραλύσει όλους, ο Κόχραν επέμενε στην άμεση διεξαγωγή της επιθέσεως σε ανοιχτό έδαφος, χωρίς να υπολογίσει την ψυχολογική κατάσταση των ανδρών. Το πρωί της 24^{ης} Απρ. τα Σώματα των Βάσου, των Νοταραίων, του Βεϊκου, του Καλλέργη, του Δράκου, του Ζέρβα, εξορμούν. Σε μάχη σώμα με σώμα, οι Έλληνες, αν και μάχονται υπεράνθρωπα, υπεχώρησαν, και σφάγησαν από το πλήθος του εχθρού. Στο έλεος των Τούρκων αφέθηκε το άνθος του ελληνικού στρατού. Στο πεδίο της μάχης έπεσαν 2.000 νεκροί (ο Τρικούπης δίνει 1000) και ανάμεσα στους επιφανείς νεκρούς είναι οι : Λάμπρος Βεϊκος, Ιω. Νοταράς, Γ. Τζαβέλας, Φ. Φωτομάρας, Ιγγλέσης, Αθ. Τούσας Μπότσαρης, Αθηναίος Σ. Ζαχαρίτσας κ.ά.

Η καταστροφή του Φαλήρου που ακολούθησε την πτώση του Μεσολογγίου, ολοκλήρωσε τα τουρκικά σχέδια για την τελική επικράτηση και απομάκρυνε κάθε πιθανότητα απελευθέρωσης χωρίς τη δυναμική παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων.

Ο Κίτσος Τζαβέλας Χιλίαρχος

Στα τα τέλη του Ιανουαρίου του 1828, δηλαδή τον πρώτο αμέσως μήνα μετά την άνοδο του Καποδίστρια στην εξουσία, και για την αντιμετώπιση της δυσαρέσκειας των Πελοποννησίων πολιτικών και στρατιωτικών, ο Καποδίστριας χρησιμοποίησε τέχνασμα για τον εναγκαλισμό της δύναμης, του Στρατού, πριν να αρχίσουν να διαδίδονται και στον λαό οι δυσαρέσκεια. Ενηγκαλίσθη τους πολιτικούς και στρατιωτικούς της Στερεάς Ελλάδος, ιδίως τους Σουλιώτες, για να τους αντιπαρατάξει στους Μοραίτες. Γράφει ο Κασομούλης : « Προσκάλεσε τον Υψηλάντη, τον Κίτσο Τζαβέλα, το Νότη Βότσαρη, και τον γέρο Νάσην Φωτομάραν και συγχρόνως κάλεσε και τον κύριο Κωλέττη, τους οποίους νόμιζε ότι είχαν όλη την επήρεια στο Στρατό ». Τους ανακοίνωσε τον νέον οργανισμό του Στρατού, « διοργανισμό στρατιωτικό ατελέστατο και ακατάλληλο », τονίζει ο Κασομούλης, που απαιτούσε και προσωπικές θυσίες από τους ένδοξους οπλαρχηγούς, διότι τους υπεβίβαζε κατά ένα βαθμό και τους έθετε υπό τις διαταγές του Υψηλάντη.

Από τον στρατηγό Τζαβέλα ιδιαιτέρως, ζητούσε ο Καποδίστριας να δεχθεί τον βαθμό του χιλίαρχου και με ευχαρίστηση να υπακούει στις διαταγές του Υψηλάντη, τον οποίο διόριζε ως Στρατάρχη. Ο Τζαβέλας δίστασε να το δεχθεί, « θεωρών ότι του αφαιρούσε πολύ από την υπόληψη και διότι δεν άφηνε στάδιο για τους ισότιμους συναγωνιστές του αξιωματικούς να λάβουν, αναλόγως, τους βαθμούς τους ». Για να τον πείσει δεν δυσκολεύθηκε να του δώσει πλούσιες υποσχέσεις για μελλοντικές παροχές, τις οποίες όμως δεν επρόκειτο να τηρήσει. « Οπωσδήποτε-συνεχίζει ο Κασομούλης- απλούστατος ο ήρωας της Κλείσοβας, δεν εδυνήθη να αντισταθεί περισσότερο εις την πειθώ του διπλωμάτου, αλλ' εμπιστευθείς στις υποσχέσεις του θυσίασε και φιλοτιμία και όλα και υπεσχέθη να δεχθεί το βαθμό του χιλίαρχου ούτω και να υπακούει στις διαταγές του Στρατάρχου ». Ως την 14^η Φεβρουαρίου είχαν συγκροτηθεί οι Α' και Β' χιλιαρχίες, και μέχρι τον Ιούλιο άλλες 6 χιλιαρχίες. Ο Κίτσος Τζαβέλας έγινε χιλίαρχος της Α' χιλιαρχίας, με πεντακοσιάρχους τους Χρήστο Φωτομάρα και Γιαννούση Πανομάρα.

Η Εκστρατεία του Κίτσου Τζαβέλα στην Κεντρική Στερεά

Στις 27 Ιουλ 1828 ο Καποδίστριας γράφει στον Υψηλάντη ότι έπρεπε να εμποδιστεί ο εφοδιασμός του Ιμπραήμ από τον Κιουταχή μέσω Ναυπάκτου, αναθέτοντας την αποστολή αυτή στην Α' χιλιαρχία, « τελείως εμπιστεύοντες », όπως έγραφε, « εις τον ζήλο και τη φιλοπατρία του χιλίαρχου Τζαβέλα, και θέλοντες να του το είπτετε ». Έτσι έγινε η εκστρατεία του Κίτσου Τζαβέλα στην Κεντρική Στερεά. Τον Αύγουστο του 1828, 1.400 συνολικά άνδρες, η πρώτη χιλιαρχία του Κίτσου Τζαβέλα και η πεντακοσιαρχία του αδελφού του Νικολού, αποβιβάστηκαν με πλοίαρια από το Λουτράκι στην απέναντι ακτή και κατευθύνθηκαν στα Τροιζόνια. Έπειτα από ενίσχυση και με άλλες ελληνικές δυνάμεις, όπως η Α' πεντακοσιαρχία του Χρ. Φωτομάρα, άνδρες του τοπικού οπλαρχηγού Γιάννη Φαρμάκη κ. ά., ο Κ. Τζαβέλας

συνήψε σκληρές μάχες με τα τουρκικά στρατεύματα και πέτυχε σημαντικές νίκες στο Μυρμηγκάρι στις 14 Σεπτεμβρίου, στο Καστέλι στις 16 Σεπτεμβρίου και στη Γραμμένη Οξιά στις 23 Σεπτεμβρίου. Με την άφιξη και της Γ΄ χιλιαρχίας υπό τον Ι. Στράτο πετυχαίνει νέα περιφανή νίκη στη Τέρνοβα στις 10 Οκτωβρίου και οι τούρκοι, κατά τον Κασομούλη, « μη ημπορούντες πλέον να ανθέξουν εις την φωτιά των Ελλήνων, και βλέποντες όλα τα βουνά να αστράπτουν από τας ερχομένας βοηθείας ετράπησαν εις φυγήν, και οι Έλληνες τους κατεδίωξαν έως επάνω στους Άγιους Αποστόλους ». Με το τέλος Οκτωβρίου είχαν απελευθερωθεί οι επαρχίες Λιδορικού, Μαλανδρινού, Σαλώνων, Κραβάρων και Αποκούρου, και εδραιώθηκε η ελληνική κυριαρχία στο μεγαλύτερο μέρος της Κεντρικής Στερεάς.

Μετά τη νίκη στην Τέρνοβα ο Κ. Τζαβέλας και ο Στράτος μαζί με άλλους οπλαρχηγούς κατευθύνθηκαν στην επαρχία Καρπενησίου, και αφού ενώθηκαν με τον στρατηγό Δέντζελον κατεδίωξαν και πολιορκήσαν τους Τούρκους στο Καρπενήσι. Τουρκική δύναμη 1.700 ανδρών υπό τον Καρανφίλμπεη είχε κατορθώσει να εισέλθει στη πόλη για ενίσχυση των αμυνομένων. Έλαβαν χώρα σφοδρότατες μάχες μεταξύ ελλήνων και τούρκων, που επεδίωκαν είτε να φέρουν ενισχύσεις στην πόλη είτε να διασπάσουν τον κλοιό των ελλήνων. Τελικά την 23 Νοεμβρίου οι τούρκοι, 4500 συνολικά άνδρες, κατόρθωσαν να διαφύγουν τη νύχτα από την πόλη και κατευθύνθηκαν στη Ρεντίνα Αγράφων, χωρίς να αποφύγουν τις σοβαρότατες απώλειες. Η νέα αυτή επιτυχία του Κίτσου Τζαβέλα είχε αποτέλεσμα να απελευθερωθεί ολόκληρη η επαρχία Καρπενησίου.

Οι Επιχειρήσεις στην Δυτική Στερεά και η Συνθηκολόγηση των Τούρκων στο Μεσολόγγι

Το φθινόπωρο του 1828, ενώ συνεχιζόταν η πολιορκία της Βόνιτσας και οι ελληνικές δυνάμεις της Στερεάς είχαν σχεδόν ολοκληρώσει τη κατοχή τους στον Αμβρακικό κόλπο και προπαρασκεύαζαν το έδαφος για την τελική εξόρμηση τους προς Καρβασαρά και τις ακτές της Ηπείρου, οι εκπρόσωποι των Μεγάλων Δυνάμεων και ο Καποδίστριας διαβουλεύονταν στον Πόρο (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1828). Τελικά η συνδιάσκεψη του Πόρου τάχθηκε υπέρ της οροθετικής γραμμής Βόλου - Άρτας, και παράλληλα με τις επιχειρήσεις που κατέληξαν στην απελευθέρωση της Βόνιτσας, του Κραβασαρά και του Μακρυνόρους, άρχισαν επιχειρήσεις υπό τον Αυγουστίνο Καποδίστρια για την απελευθέρωση της Ναυπάκτου και του Μεσολογγίου. Τον Μάρτιο του 1829 κατευθύνθηκε στη Ναύπακτο η Α΄ χιλιαρχία του Κίτσου Τζαβέλα και η πεντακοσιαρχία του αδελφού του Νικολού. Αργότερα έφθασε η Β΄ χιλιαρχία του Χριστόδουλου Χατζηπέτρου, με πεντακοσιάρχους τους Σπυρομήλιο και Γ. Βάγια. Στις Νότιες ακτές της Δυτ. Στερεάς είχε καταφθάσει ο Μιαούλης με τη φρεγάτα « Ελλάς ». Με συνδυασμένες ενέργειες του Κίτσου Τζαβέλα και του Μιαούλη παραδίδεται στις 13 Μαρτίου η φρουρά του Αντιρρίου, και όλες οι Ελληνικές δυνάμεις κατευθύνθηκαν εναντίον της Ναυπάκτου. Στη Ναύπακτο είχε καταφύγει ο ικανότατος Κιορ Ιμπραήμ Πασάς με 5.000 άνδρες,

που από τις 29 Μαρτίου κλείστηκαν στα τείχη, από τη παραλία, μέχρι την ακρόπολη, το Ίτς Καλέ. Ακολούθησε πολυήμερη πολιορκία των τούρκων στο φρούριο της πόλης. Τελικά οι τούρκοι υπέκυψαν και υπέγραψαν στις 11 Απριλίου δεκαήμερη ανακωχή, και η εκκένωση της πόλης άρχισε μετά από συμφωνία στις 18 Απριλίου, οπότε υψώθηκε για πρώτη φορά από την αρχή της επανάστασεως η ελληνική σημαία στο φρούριο Ίτς Καλέ. Η εκκένωση της πόλης συμπληρώθηκε στις 21 και 22 Απριλίου. Από τότε η Ελληνική σημαία κυματίζει περήφανα στο φρούριο της Ναυπάκτου.

Μετά την παράδοση της Ναυπάκτου στρατιωτική δύναμη από 4.000 πεζούς, ιππικό και στόλο κατευθύνθηκε προς το Μεσολόγγι. Η δεινή θέση στην οποία βρέθηκαν οι τούρκοι στο Μεσολόγγι, ύστερα από την κατάληψη των στενών του Μακρυνόρους που καθιστούσε δύσκολο τον ανεφοδιασμό τους, τους ανάγκασε να υπογράψουν συνθηκολόγηση στις 3 Μαΐου.

Ο αντίκτυπος από όλες αυτές τις επιτυχίες ήταν τεράστιος. Η χαρμόσυνη είδηση ότι στο Μεσολόγγι, σύμβολο του ηρωισμού και της αυτοθυσίας, κυμάτιζε και πάλι η ελληνική σημαία, σκόρπιζε παντού ρίγη συγκινήσεως. Με την απελευθέρωση δε της Δυτ. Στερεάς, όλες οι περιοχές που παραχωρούσε στους Έλληνες το Πρωτόκολλο του Λονδίνου της 10^{ης} Μαρτίου 1829 βρίσκονται ήδη στην κατοχή της Ελλάδος.

Κεφάλαιο Τέταρτο
Η Περίοδος της Ανεξαρτησίας

Δυσaréσκειες και Στάσεις στο Στράτευμα

Κατά την διάρκεια της Καποδιστριακής διακυβέρνησης είχαμε νέες δυσaréσκειες και στάσεις, με κυριότερα τα γεγονότα του Νοε 1829. Ο Καποδίστριας, μετά από κίνημα της Β΄ χιλιαρχίας, αποφάσισε να διαλύσει τις χιλιαρχίες και να σχηματίσει νέες μονάδες, τα « Τάγματα », με τους αφοσιωμένους στο καθεστώς, και με αρχηγό του στρατεύματος τον αδελφό του Αυγουστίνο Καποδίστρια. Τότε οι ανώτεροι στρατιωτικοί, σε συνεννόηση με τον στρατάρχη Υψηλάντη, κατά τον Κασομούλη « συνήλθαν εις μυστική σύσκεψη, ώστε να μη δεχθούν κανένα διοργανισμό, αλλά να ζητήσουν τα δίκαια των », που αφορούσαν κυρίως την καταβολή των αποδοχών τους, που τους στερούσαν επί αρκετούς μήνες. Οι διαφορές τελικά διευθετήθηκαν και επανήλθε η ηρεμία στο στράτευμα.

Ο Κίτσος Τζαβέλας Υπασπιστής του Όθωνα και Υποστράτηγος

Στη διάρκεια της αντιβασιλείας του Armasperg προκλήθηκε μεγάλη δυσaréσκεια . Στο πλευρό του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, που αντιτάχθηκε στην εκκλησιαστική πολιτική της αντιβασιλείας, στάθηκε και ο Κίτσος Τζαβέλας, συμπέθερος του Κολοκοτρώνη, αφού η αδελφή του Κίτσου πανδρεύθηκε το γιο του Κολοκοτρώνη. Το Σεπτέμβριο του 1833 συνελήφθη ο Κίτσος Τζαβέλας, μαζί με τους Θεόδωρο, Γενναίο Κολοκοτρώνη και Πλαπούτα και φυλακίστηκε. Αργότερα, που ο Όθων απέκτησε ισχυρά ερείσματα στους Σουλιώτες, διόρισε υπασπιστές του τον Κίτσο Τζαβέλα και τον Νότη Μπότσαρη. Αλλά και ο Κίτσος Τζαβέλας, μαζί με τον Γενναίο Κολοκοτρώνη, τον Κώστα Μπότσαρη και το Γεώργιο Κουντουριώτη, είχαν κουραστεί, επειδή είχαν δοκιμάσει κινδύνους και απογοητεύσεις όσες φορές είχαν αντιστρατευτεί το καθεστώς, και αναζήτησαν τώρα την ηρεμία και ασφάλεια στη βασιλική προστασία. Αργότερα αναμίχθηκε στη πολιτική ως αρχηγός του Γαλλόφιλου κόμματος. Είχε φτάσει τότε το βαθμό του υποστρατήγου, και το προσωπικό του γόητρο του εξασφάλιζε πολλούς οπαδούς.

Ο Κίτσος Τζαβέλας Πληρεξούσιος των Σουλιωτών στις Εθνοσυνελεύσεις

Ο Κίτσος Τζαβέλας διετέλεσε πληρεξούσιος των Σουλιωτών στη Γ΄ Εθνοσυνέλευση το 1827. Σώφρων και αμετακίνητη ήταν τότε η θέση του για τα εθνικά θέματα, όπως φανερώνεται από την πιο κάτω κοινή αναφορά Στερεοελλαδιτών (Αρχεία Λάζαρου και Γεωργίου Κουντουριώτη, τ. 8^{ος}, 1827) :

« Σεβαστή Εθνική Συνέλευσις

Από διάφορα διδόμενα .....πληροφορούμεθα όσα η ιδιοτέλεια των εν τοις πράγμασι μας μαγειρεύει ολέθρια δια την πατρίδα και διόλου ανοίκεια ως προς τον εθνικόν χαρακτήρα, ως προς τας θυσίας και τα αίματα τά οποία έχυσε και χύνει το έθνος δια υψηλοτέρους σκοπούς, την πολύτιμη ανεξαρτησίαν του.....Ημείς οι

Στερεοελλαδίται την γνώμην μας και τελευταίαν απόφασιν μας παρουσιάζομεν ως εφεξής :

α'. Ότι δέν θέλει δεχθώμεν ποτέ συμβιβασμόν αποβλέποντα τήν στέρησιν τών δικαιωμάτων των όσων επαρχιών έλαβον τα όπλα και εθυσιάστηκαν υπέρ τής σωτηρίας της Πατρίδος.

β'. Αν ποτέ εξωτερική τις δύναμις υποχρεώσει το Έθνος εις τούτο, ημείς οι Στερεοελλαδίται εννοούμεν κοινά τα δικαιώματα μας στρατιωτικά και πολιτικά, μηδενός εξαιρουμένου, επάνω εις το μέρος εκείνο, όπου μείνει ελεύθερον, ως θυσιάσαντες το πάν και συντελέσαντες τα μέγιστα εις τον κοινόν του Έθνους σκοπόν.....

Εν Ερμιόνη τη 17 Φεβρ. 1827

Οι Πληρεξούσιοι της Στερεάς Ελλάδος
και αδελφός Δημάκης Ιερομνήμων....

Κίτζος Τζαβέλας

Γεώργιος Κίτζος

Ζώης Πάνου ».

Διατέλεσε επίσης πληρεξούσιος και στην Α' Εθνοσυνέλευση που προήλθε από την επανάσταση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843 για Σύνταγμα. Για το νεοσύστατο ελληνικό κράτος η κατάκτηση του Συντάγματος δεν ήταν μικρή, και η ώρα της Α' δημοκρατικής Εθνοσυνέλευσης ήταν πραγματικά ιστορική. Για την εθνοσυνέλευση αυτή ο Αλ. Σούτσος γράφει : « Ω σεις πρόμαχοι του Έθνους, οίτινες λησμονημένοι απεθάνατε με ράκη, πλην με δόξα καλυμένοι, πληρεξούσιοι του Άστρους εκ των τάφων σηκωθείτε, και ευλογείτε μας, Ελλήνων Βουλή πάλιν συγκροτείται ». Το θέαμα που παρουσίαζαν οι πληρεξούσιοι ήταν συνταρακτικό. Όλοι οι επιζώντες Τουρκομάχοι βρίσκονταν μέσα στην αίθουσα. Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης, Κανάρης, Μακρυγιάννης, Κίτσος Τζαβέλας, Θεόδωρος Γρίβας, Γ. Κουντουριώτης, Μαυροκορδάτος, Μεταξάς, Κωλέττης, Σπ. Τρικούπης, Κριεζώτης, Δ. Καλλέργης, Α. Λόντος, Ρήγας Παλαμήδης, Πλαπούτας, Κ. Μπότσαρης, Α. Ανδρούτσος, Σπυρομήλιος, Ν. Πετμεζάς κ. ά. Όλα τα ονόματα που ανήκαν στις τρανές φαμίλιες του Αγώνα. Ποτέ άλλοτε δεν συγκεντρώθηκε στην αίθουσα του Ελληνικού Κοινοβουλίου τόση δόξα.

Νέες Απόπειρες Στάσεων και Ανταρσίες

Το αντιοθωνικό ρεύμα ήταν ισχυρότατο καθ' όλη τη διάρκεια της βαυαρικής δυναστείας, και τροφοδοτούσε συχνές στάσεις και ανταρσίες, κυρίως μετά την Σεπτεμβριανή επανάσταση.

Στις 30 Μαρτίου 1844 σχημάτισε μονοκομματική κυβέρνηση ο Μαυροκορδάτος, που παραπλανήθηκε από τις απατηλές υποσχέσεις του Κωλέττη ότι θα τον στήριζε, από τη φιλαρχία του και από τον Άγγλο πρεσβευτή, που πίστευε ότι μόνο έτσι θα εδραιωνόταν η Αγγλική επιρροή. Αμέσως μετά η Ρωσόφιλη παράταξη εξαπέλυσε εναντίον του βιαιότατη επίθεση. Οι μάζες κινητοποιήθηκαν και άρχισε μια σειρά

λαϊκών εξεγέρσεων με συνθήματα που αφορούσαν το επίμαχο εκκλησιαστικό ζήτημα, όπως για παράδειγμα : « Αυτοί οι κουτόφραγκοι θα μας χαλάσουν τη θρησκεία ».

Τον Μάιο συγκεντρώθηκαν στην Τζίμοβα της Μάνης 2000 ένοπλοι, οπαδοί της φάρας του Μαυρομιχάλη, του Τζανετάκη, και του Πιερράκου, και η κυβέρνηση έστειλε εναντίον τους το πολεμικό πλοίο « Όθων » με στρατό, υπό την αρχηγία του Κίτσου Τζαβέλα και το κίνημα κατεστάλη.

Έτερο κίνημα εξεδηλώθη στην Αιτωλοακαρνανία, από τον περιβόητο Θεόδωρο Γρίβα, που διέθετε μεγάλη τοπική δύναμη. Τάγματα τουρκοαλβανών υπό τον Αχμέτ Ντίνο κατέφθαναν από την Ήπειρο για να ενωθούν με τους στασιαστές και να ανατρέψουν τη Κυβέρνηση Μαυροκορδάτου, αλλά και να εκθρονίσουν τον Όθωνα. Ο Κυβερνητικός Στρατός που εστάλη υπό τον Κίτσο Τζαβέλα και πάλι, πολιορκήσε το Αβαρικό, όπου είχαν οχυρωθεί οι στασιαστές, και ο Γρίβας περιήλθε σε δυσχερή θέση. Παρενέβη όμως ο Γάλλος Πρέσβης Πισκατόρου, που έστειλε στο Αβαρικό το πλοίο « Παπέν » για να παραλάβει τον Γρίβα και να τον μεταφέρει στον Πειραιά, και εκείθεν με άλλο πλοίο στην Αλεξάνδρεια.

Ο Κίτσος Τζαβέλας στην Κυβέρνηση του Κωλέττη

Στις 6 Αυγούστου 1844 ο Κωλέττης σχηματίζει κυβέρνηση, με Υπουργό Στρατιωτικών το Κίτσο Τζαβέλα, Ναπαίο στρατιωτικό και φίλο του Όθωνα. Η εισδοχή του Κίτσου Τζαβέλα στο στενό κύκλο των βασιλικών υποτακτικών οφειλόταν στη γενικότερη προσπάθεια του Όθωνος να σχηματίσει γύρω του το κόμμα των « Αφοσιωμένων », όπως συνήθιζε να τους αποκαλεί ο ίδιος ο Όθων, με αξιωματούχους του Στρατού και της Διοικήσεως, που εκαλούντο να πάψουν να ανήκουν ιδεολογικά στα υφιστάμενα κόμματα, ρωσικό, αγγλικό, γαλλικό, και να ενταχθούν στο συγκροτούμενο απ' αυτόν βασιλικό κόμμα. Ο Κίτσος Τζαβέλας υπήρξε επί χρόνια ένας ακραιφνής ρωσόφιλος. Τώρα είχε απεμπολήσει το παλαιό πολιτικό του φρόνημα. Ομοίως ο Γενναίος Κολοκοτρώνης, ρωσόφιλος από τη εποχή που ο πατέρας του ηγείτο αυτής της παρατάξεως, τώρα κατατάχθηκε και αυτός στο κόμμα των « Αφοσιωμένων ». Να θυμίσουμε εδώ, ότι ο Γενναίος και ο Τζαβέλας συνδεόταν με συγγένεια, αφού ο πρώτος ήταν παντρεμένος με την αδελφή του δεύτερου.

Ο Κίτσος Τζαβέλας Πρωθυπουργός

Ο Όθων πολλές φορές φανέρωνε την αδίστακτη θέληση του να κυβερνά μόνος του, χρησιμοποιώντας τους υποθετικούς πρωθυπουργούς σαν μαριονέτες του θρόνου. Στις 7 Σεπτεμβρίου 1847, μία εβδομάδα μετά το θάνατο του Κωλέττη, που επήλθε την 31 Αυγ 1847, ο Όθων αποφάσισε να διατηρήσει στην κυβέρνηση το Κωλεττικό κόμμα, αναθέτοντας την πρωθυπουργία στον Υποστράτηγο Κίτσο Τζαβέλα,

Υπουργό των στρατιωτικών ως τότε, και μεταθέτοντας το Υπουργείο εξωτερικών στον Γεώργιο Γλαράκη, μέχρι τότε Υπουργό εκκλησιαστικών και Δημόσιας εκπαίδευσης. Ο στρατηγός Κίτσος Τζαβέλας, ήταν Σουλιώτης πολέμαρχος με θαυμαστή δράση στον επαναστατικό αγώνα, είχε εκπροσωπήσει τους Σουλιώτες σε πολλές εθνικές συνελεύσεις και είχε διατελέσει βουλευτής και γεροϋσιαστής (1827,1847) όπως είχε διατελέσει επί μακρόν υπασπιστής του Βασιλέως, αλλά και ήταν αγράμματος καθ' ολοκληρίαν. Το παράδοξο είναι ότι ο θρυλικός αυτός ήρωας της Κλείσοβας είχε πλήρη και μετριόφρονα επίγνωση του εαυτού του. Είχε αρνηθεί ήδη , τρία χρόνια πρωύτερα, να γίνει Υπουργός, όπως αναφέρει ο Α. Γούδας στους « βίους παράλληλους ».

Αλλά ήταν η περίοδος που η χώρα είχε ανάγκη από έμπειρους πολιτικούς και εύστροφους διπλωμάτες. Έπρεπε να αντιμετωπιστεί η εκκρεμότητα του επεισοδίου Μουσούρου, του Πρέσβη της Τουρκίας, Τούρκου και έλληνα μαζί, που ο βασιλιάς είχε προσβάλει σε επίσημη δεξίωση των ανακτόρων από τον Ιαν 1847, με αποτέλεσμα την απόσυρση του και τη διακοπή των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Το βάρος των διπλωματικών χειρισμών ανέλαβε ο Γλαράκης, και στις 8 Φεβρουαρίου 1848 ο Μουσούρης ξαναγυρίζει στην Ελλάδα.

Η εξάμηνη πρωθυπουργία του Κίτσου Τζαβέλα (7 Σεπτεμβρίου 1847 - 7Μαρτίου 1848)πέρασε μέσα σε μια γενικότερη αναταραχή, που προκάλεσαν ανταρτικά κινήματα που δρούσαν από την εποχή του Κωλέττη. Πρόκειται για τις στάσεις του Φαρμάκη, του Παπακώστα, του Βελέντζα, και των Κοντογιανναίων, που είχαν αίτημα και σύνθημα τους την υπεράσπιση των ελευθεριών από τις αυθαιρεσίες του Όθωνα. Ο Κίτσος Τζαβέλας παραιτήθηκε από πρωθυπουργός στις 6 Μαρτίου 1848. Όσο κι αν κατά την περίοδο της πρωθυπουργίας του, κατά τον Μακρυγιάννη, « δεν γνώριζε το σκυλί τον αφέντη του, κλεψιές στα ταμεία και στα σοδήματα, ληστείες, η αρετή, η αλήθεια ο πατριωτισμός εχάθησαν », η πτώση του Τζαβέλα επήλθε και από την αποτυχία των προσπαθειών που έγιναν για την προσέγγιση του Ρωσικού και του Γαλλικού κόμματος.

Κατά την πρωθυπουργία του Κίτσου Τζαβέλα οι Ηπειρώτες διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο σε διάφορους τομείς. Διακρίθηκαν, καθένας στον τομέα τους, ο Ευστάθιος Σίμος από τα Γιάννενα, ο Κωνσταντίνος Καραπάνος από την Άρτα, ο Ιωάννης Γεννάδιος, ο Λέων Μελάς, ο Νότης Μπότσαρης, ο Δημήτριος Νότης Μπότσαρης, ο Ιωάννης Δούμας από το Καπέσοβο του Ζαγορίου, ο Γιαννιώτης Αλέξιος Πάλλης, ο Ζαγοριανός Πέτρος Στρούμπος και πολλοί άλλοι.

Ο Κριμαϊκός Πόλεμος και η Εξέγερση στην Θεσσαλία και την Ήπειρο

Κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου το 1854, η Ήπειρος σείεται απ' άκρου σε άκρο από επαναστατικό κίνημα. Η καταστροφή του τουρκικού στόλου στη Σινώπη έδωσε το σύνθημα για την εξέγερση των αδούλωτων εδαφών, καθώς όλα τα Τουρκικά στρατεύματα είχαν αποσυρθεί από την Ήπειρο και τη Θεσσαλία για την αντιμετώπιση της ρωσικής απειλής. Πρώτα ξεσηκώθηκε τον Ιαν 1854 η περιοχή

Ραδοβιζίου Άρτας, και ακολούθησαν η περιοχή των Τζουμέρκων, της Λάμαρης, η περιοχή της Λάκας Πρεβέζης, όπως και τα χωριά του Σουλίου, της Παραμυθιάς, του Τσαμαντά και της Χιμάρας. Ακολουθεί η Θεσσαλία και η Μακεδονία. Οι επιτυχίες των επαναστατών είναι απανωτές. Στο πλευρό των επαναστατών προσέτρεξαν παλαίμαχοι Ηπειρώτες και ρουμελιώτες αγωνιστές, όπως ο Κίτσος Τζαβέλας, και οι Ι. Ράγκος, Νικόλαος Ζέρβας, Θεόδωρος Γρίβας.

Στα τέλη του Ιανουαρίου 1854 ο Θεόδωρος Γρίβας αναλαμβάνει την γενική αρχηγία του επαναστατικού κινήματος. Στη Βόνιτσα, στον Κραβασαρά, στη Ναύπακτο και το Αγρίνιο είχε αναληφθεί σοβαρότατη κινητοποίηση για συμπαράσταση. Οι συντονισμένες κινήσεις των επαναστατών περιέσφιζαν την Άρτα, που καταλήφθηκε προσωρινά. Αλλεπάλληλες τουρκικές και ελληνικές ενισχύσεις συσσωρεύονταν γύρω από την Άρτα, και στο στρατόπεδο του Πέτα συγκροτήθηκε το Επτανησιακό σώμα. Μέσα σ' ένα μήνα ξεσηκώθηκε ολόκληρη η Ήπειρος και απειλήθηκαν ακόμα και τα Ιωάννινα. Η πορεία των γεγονότων ανέδειξε αδιαφιλονίκητο αρχηγό των ελληνικών δυνάμεων τον Κίτσο Τζαβέλα.

Αλλά η αντίστροφη μέτρηση άρχισε από τον Απρίλιο του 1854. Από τις πρώτες συγκρούσεις μετά την 12 Απριλίου διαφάνηκε η έλλειψη συντονισμού των επιχειρήσεων των επαναστατών, που αντιμετώπιζαν κατά πολύ υπέρτερες δυνάμεις. Από την άλλη πλευρά η Αγγλία και η Γαλλία πήραν φανερά το μέρος της Τουρκίας, και έφθασαν μέχρι τον ναυτικό αποκλεισμό της Ελλάδος με την κατοχή του Πειραιά. Η Ελληνική κυβέρνηση αναγκάστηκε να σταματήσει την βοήθεια που χορηγούσε ανεπίσημα και να διατάξει την αποχώρηση των ελλήνων αξιωματικών. Η μαζική τουρκική επίθεση στο στρατόπεδο Πέτα στις 13 Απρ 1854 έκρινε και την τελική έκβαση της επανάστασης. Οι Σουλιώτες συνέχισαν να μάχονται στα Πέντε Πηγάδια μέχρι τις 6 Μαΐου που συμφωνήθηκε η αμνήστευση τους, ενώ παρόμοια αποτυχία είχε το κίνημα στη Μακεδονία και στις 6 Ιουνίου το κίνημα της Θεσσαλίας.

Η γενεά του 1854 δεν θύμιζε πλέον σε τίποτα τη γενεά των τουρκομάχων του 21. Η μακρά εξοντωτική Βαυαροκρατία, η αποπνικτική απολυταρχία, η παραλυτική πολιτική διαπάλη, και οι άθλιοι κομματικοί αγώνες είχαν υπονομεύσει το φρόνημα και τη μαχητικότητα του ελληνικού λαού.

Ο Κίτσος Τζαβέλας είχε μεταβεί στο Μεσολόγγι για να βοηθήσει στην απελευθέρωση των αδούλωτων εδαφών, και είχε αναλάβει την αρχηγία όλου του αγώνος. Αφού είδε τις ελπίδες του να χάνονται, πέθανε, όπως λέγεται, από μαρασμό.

Κεφάλαιο Πέμπτο
Το Επίμετρο

Οι Αρχές και το Σθένος της Φάρας των Τζαβελαίων

Τον Κίτσο Τζαβέλα είναι δύσκολο να τον βιογραφήσουμε. Διότι θα ήταν ανάγκη τότε να αναπτύξουμε όλον τον απελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων, αφού στις περισσότερες μάχες, μαζί με άλλους αγωνιστές του 21, παρέστη και έδρασε. Σε μια περίοδο που όλη η χώρα είχε μετατραπεί σε απέραντο πεδίο συγκρούσεων.

Αλλά ποίο ήτο το φρόνημα, τα συναισθήματα και τα ιδεώδη, που δονούσαν τη ψυχή και την καρδιά του αγωνιστή Κίτσου Τζαβέλα ; Η Ελλάς κοιμάται ακόμη, ήδη όμως πολεμάει κατά του Αλή το Σούλι. Ο Φώτος, του καπετάν Λάμπρου Τζαβέλα ο υιός, ευρίσκεται όμηρος στα χέρια του τυράννου Αλή, επιστρέψας δε στη φωλιά των ηρώων το Σούλι, γράφει ο Λάμπρος στον Αλή :

« Αλή Πασά χαίρομαι πού γέλασα ένα δόλιο. Είμαι εδώ να διαφεντεύσω την πατρίδα μου εναντίον εις ένα κλέπτη. Ο υιός μου θέλει αποθάνει, εγώ όμως απελπίστως θέλει τον εκδικήσω πριν αποθάνω. ....Εάν ο υιός μου, νέος καθώς είναι δεν μένει ευχαριστημένος να θυσιαστεί για την πατρίδα του, αυτός δεν είναι άξιος να ζήσει και να γνωρίζεται ως υιός μου, μήτε να γνωρίζεται άξιος υιός της Ελλάδος πατρίδος μας, εάν με γενναιότητα δεν υποφέρει το θάνατο. Προχώρησε λοιπόν άπιστε, είμαι ανυπόμονος να εκδικηθώ ».

Η επιστολή αυτή αντικατοπτρίζει την ελληνική ψυχή και την ελληνική συνείδηση των Σουλιωτών, τη άπελπι πάλη και τους διωγμούς τους, τους υπεράνθρωπους αγώνες και τα δάκρυα με την άλωση των πατρίων βουνών, τη πικρία της εγκαταλείψεως του ηρωικού Σουλίου και όλο εκείνο το σθένος, το οποίο ηρύοντο κατά τις ημέρες της μεγάλης επαναστάσεως οι οικογένειες των Τζαβελαίων και των Μποτσαραίων.

Το φρόνημα και τα ιδεώδη που καλλιέργησε στη ψυχή του Κίτσου Τζαβέλα η μητέρα του, η θρυλική Δέσπω Τζαβέλα, αδελφή του εκ Παραμυθίας Σουλίου οπλαρχηγού Ζώη Πάνου, που τόσο πολύ τραγούδησε η λαϊκή μας μούσα, αποδίδεται χαρακτηριστικά και στο Περιοδ. « Εστία », τ. ΚΖ' 1888, σ. 630, Γιάννη Βλαχογιάννη Ιστορ. Ανθ. Αρ. 313 :

« Στον Κάλαμο, το μικρό νησί κοντά στο Θιάκι (Ιθάκη), χιλιάδες μέναν αδύνατες ψυχές όλα τα χρόνια της επανάστασης, φευγάτες από τα σπίτια τους για να γλυτώσουν από τους τούρκους. Εκεί, μαζί μ' άλλες Σουλιώτισσες, ζούσε, (έζησε ύστερα ως τα πρώτα χρόνια του Όθωνα και στον Έπαχτο, γυναίκα των ηρωικών παραμυθιών του τόπου της) ποιά ; Η Δέσπω η Τζαβέλαινα, του Φώτου η γυναίκα, η θαυμαστή από τους πολέμους του Σουλίου με τον Αλήπασσα πριν από το 1821.

Τώρα όμως άλλος γινόταν πόλεμος, ίσα σκληρός, μα πιο μεγάλος. Οι Σουλιώτες περάσαν από τα Εφτάνησα κατά το 1823 και πολεμάνε μαζί με τόσα άλλα αδέρφια τους. Μαζί τους ήταν και της Τζαβέλαινας οι γιοι ο Κίτσος και ο Ζυγούρης και τόσοι άλλοι.

Μια μέρα ξαφνικά έφτασε στον Κάλαμο ένα κακό χαμπέρι, πως σε κάποια μάχη ο Κίτσος και ο Ζυγούρης σκοτώθηκαν. Αμέσως οι Σουλιώτισσες, κι η Δέσπω συντροφιά τους, αρχίσανε το κλάμα, το ξεφωνητό και το μαλλιοτραβήγμα. Η Σουλιώτικη καρδιά η γυναικεία ήτανε πιο τρυφερή στο πόνο, ένιωθε βαθύτερα τη

συμφορά, γιατί ο θάνατος ακονίζει, δε στομώνει όσο χτυπάει-χτυπιά απάνω τη χτυπιά-την καρδιά τη βασανισμένη.

Άξαφνα η Δέσπω ορθή τινάχθηκε, έριξε πίσω τα μαλλιά και σφούγγισε τα δάκρυα.

- Παύτε, ωρέ, τα κλάματα! Είπε προστακτικά. Εκείνοι πάνε στου χριστού το δρόμο. Όμως Πάσκα έρχεται. Σηκωθείτε τώρα να βάνουμε τα' αυγά, τι είναι αμαρτία, κι ο θεός μπορεί να μας οργιστεί.

Από σεβασμό σηκωθήκανε μια-μια κι αρχίσανε να κοιτάνε τη δουλειά τους, μα χωρίς καρδιά. Με το στανιό κρατάνε τα δάκρυα, και κρυφαναστενάζουνε πικρά.

Μα ξαφνικά, κι εκεί που καταγίνονται στων αυγών το βάνσιμο, φτάνει άλλο πρόσχαρο χαμπέρι, πως, όχι, ήτανε ψέμα, δεν σκοτώθηκε κανείς και ζούνε της Δέσπως τα λιονταρόπουλα, κάποιος πληγώθηκε ελαφρά μονάχα.

Και φαντάζεται κανένας τη χαρά, ύστερα από τόση λύπη.....Κ' η Τζαβέλαινα γονατιστή :

- Δοξασμένη η χάρη σου, Χριστέ, που μου τους φύλαξες....μα εγώ πάντα τους έχω ξεγραμμένους.....».

Η Ελληνική Ψυχή, οι Πνευματικές Παρακαταθήκες, και η Εθνική Αρετή του Κίτσου Τζαβέλα

Αυτοί που εξόντωσαν τον Τούρκο κατακτητή στον αγώνα της ανεξαρτησίας δεν ελέγοντο Κοραής και Τρικούπης, αλλά Κανάρης και Μιαούλης, Καραϊσκάκης και Τζαβέλας. Δεν ήταν σοφοί και λόγιοι, αλλά πολεμιστές αγράμματοι. Και η υψηλή ιδέα που δόνησε την καρδιά των απλοϊκών εκείνων ανθρώπων ήταν η αιώνια Ελληνική ψυχή. Η Ελληνική ψυχή, που από του Ομήρου μέχρι των αγνώστων ποιητών των κλέφτικων τραγουδιών, από τον Πλάτωνα και τον Αισχύλο μέχρι τον Κοραή και τον Φεραίο, υπήρξε μία και αναλλοίωτος. Δεν έσβησε ποτέ. Τα γράμματα των σχολείων του γένους, τα τυπογραφεία της Βενετίας και της Μοσχοπόλεως, τα κλέφτικα τραγούδια και οι θούριοι του Ρήγα και του Κοραή, την διατήρησαν θερμή πάντοτε, ώστε να μη τη παγώσει το ψύχος της δουλείας.

Αν η ελληνική πολιτεία με την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως κατελύθη, η ελληνική ψυχή, βαρέως πληγείσα, ουδέποτε απέθανε. Η ψυχή του γένους ήταν πάντα ζωντανή και ακμαία. Ανέβαζε τους κλέφτες στα φαράγγια της Γκιώνας και της Λιάκουρας, κατέβαζε τους αρματολούς στη πολεμική ακαδημία του Αλή πασά, άναβε τη θρυαλίδα της εξέγερσης που άρχισε από τα πρώτα χρόνια της σκλαβιάς και συνεχίστηκε, πότε στη Μάνη, πότε στο Σούλι, πότε στον Πόντο, πότε στην Ήπειρο, από τον Κροκόνδιλο Κλαδά μέχρι το Διονύσιο Τρίκκης, από τον Μπούα Γρίβα μέχρι το Λάμπρο Κατσώνη. Το έθνος, με τις αιωνόβιες παραδόσεις του, με τον υψηλό πολιτισμό του, προσπαθεί και αγωνίζεται με καταπληκτικό σθένος και με αξιοθαύμαστη επιμονή, εν μέσω αφάνταστων δυσχερειών και μεγίστων κινδύνων, προσπαθεί και αγωνίζεται να απαλλαγεί της καταθλιπτικής τυραννίας. Η Ελλάδα, μεταμορφώνοντας σε σπαθί το μέταλλο των αλυσίδων της, πεθαίνει πολεμώντας, για να αναστηθεί στη δόξα της.

Την εποχή εκείνη κάθε ξεσηκωμένος ραγιάς, ήταν ενσάρκωση της πιο μεγάλης ιδέας του ανθρώπινου πολιτισμού, της ιδέας της ελευθερίας. Και η ιδέα αυτή δεν ήταν μόνο πνεύμα, ήταν και πράξη, δεν ήταν μόνο λόγος ήταν και ξίφος. Ήταν απόφαση θανάτου. Χωρίς απόφαση θανάτου δεν υπάρχει το ενδοξότερο της ζωής στεφάνωμα, η αθανασία.

Σκότος και ζόφος στυγνής δουλείας κάλυπτε τη χώρα μας. Τύραννος πανίσχυρος και απηνής σαν βαρύς εφιάλτης επεκάθητο επ' αυτής. Και έξωθεν η απροκάλυπτος απειλή της Ιεράς Συμμαχίας, η οποία, εν ονόματι της θεωρίας της « νομιμότητας », καταδίκαζε κάθε πολιτική μεταρρύθμιση γινομένη δια των όπλων.

Αλλ' όμως η ελληνική ψυχή, αδούλωτος και απτόητος, δεν υπελόγιζε όλα αυτά. Και όταν ήλθε το πλήρωμα του χρόνου, το ασθενές σε μέσα, αλλά πανίσχυρο στην ψυχή έθνος, δημιουργεί μέσω των απλοϊκών ηρώων του 21 μεγάλα, του Κανάρη και του Παπαφλέσσα, του Καραϊσκάκη και του Τζαβέλα, ένδοξα, αθάνατα κατορθώματα, που προκαλούν τον τρόμο και τη λύσσα του τυράννου, τον θαυμασμό κάθε φιλελεύθερης καρδιάς πανταχού του πολιτισμένου κόσμου. Η ελευθερία και η δόξα περιτρέχουν την οικεία ελληνική γη.

Ο Αδαμάντιος Κοραής προσπάθησε να διαδοθεί στο γένος η παιδεία. Η παιδεία όχι μόνο της κεφαλής, αλλά και της καρδιάς, του στήθους, όπως έλεγε. Αυτή η παιδεία τόνωσε τη συνείδηση των ιερών υποχρεώσεων, και χάλκευσε τα πνευματικά όπλα με τα οποία εθραύστησαν τα δεσμά της δουλείας. Εις αυτήν οφείλεται η διάσωση του πατριωτισμού, της θρησκείας και της γλώσσας, η προσήλωση στις πατρώες παραδόσεις. Σ' αυτήν οφείλεται το ιερό εκείνο συναίσθημα που δημιούργησε το Σούλι, το Δραγατσάνι, τα Ψαρά, και γέννησε τους ήρωες του 21, οι οποίοι, αν και εστερούντο μορφώσεως, ασυνείδητα ανέπνεαν τον πνευματικό αέρα, και καθοδηγούντο από τις παραδόσεις του έθνους.

Άπειρα παραδείγματα μας αποδεικνύουν ότι στην απλοϊκή ψυχή του Κ. Τζαβέλα και των άλλων αγωνιστών του 21 υπήρχε μεγάλη και υψηλή η ιδέα του Ελληνικού πνεύματος. Ήταν αυτή που ενέπνεε στον αγώνα το αίσθημα της υπεροχής έναντι του κατακτητή. Αόριστος και ασαφής, αλλά πάντοτε μεγάλη ήταν σ' αυτούς εμφυτευμένη η ιδέα του Ελληνικού φρονήματος. « Σταθείτε Πέρσες να πολεμήσουμε », φώναζαν οι οπλαρχηγοί στους Τούρκους, όταν οι τελευταίοι πανικόβλητοι ετρέποντο σε φυγή. Η καταφρόνηση του θανάτου υπαγόρευε στον Καραϊσκάκη, λίγο πριν σφραγίσει ο θάνατος τα μάτια του, κατά τη μαρτυρία του ιστορικού, τα λόγια : « Η τιμή και το καύχημα των ελλήνων παλικαριών είναι να τους κράζουνε σφαγάδια και όχι ψοφίμια ».

Για τον Κίτσο Τζαβέλα ο Όμηρος, ο Δημοσθένης, ο Θεμιστοκλής, των οποίων γνώριζε τα ονόματα και αμυδρώς τη δράση, από τις διηγήσεις των γραμματισμένων, ήταν οι ημίθεοι της χώρας, και αυτός ο φυσικός κληρονόμος. Ο Παρθενώνας εκπροσωπούσε την εύκλεια των αρχαίων χρόνων, που ήθελε να αναστήσει, και όταν οι Τούρκοι εντός της Ακροπόλεως ήθελαν να αποσπάσουν το μόλυβδο που συνέδεε τους λίθους, τότε από τους πολιορκητές εστάλη μόλυβδος, για να περισωθούν τα αρχαία μνημεία. Προτιμούσαν να πέσουν από το βόλι του Τούρκου οι ίδιοι, παρά τα

μνημεία. Αγράμματοι οι ίδιοι, έκαναν πράξη τη ρήση του Σωκράτη « ταις μεν πόλεσι τα τείχη, ταις δε ψυχές ο εκ παιδείας νους κόσμον και ασφάλεια παρέχει ».

Τα χρόνια εκείνα, διέλαμψε, όσο και στην εποχή του Μαραθώνα, όσο και την εποχή του Διγενή Ακρίτα, η εθνική μας αρετή. Έντονα προβλήθηκαν τα βασικά χαρακτηριστικά της. Ακαταγώνιστη αποδείχθηκε η δύναμη της. Και το μέγα θαύμα είναι ότι η προαιώνια και αστείρευτη αυτή αρετή δεν εξόπλισε ψυχικά μόνο τους λίγους και τους διαλεχτούς. Αλλά και τους πολλούς, τους ταπεινούς και τους πιο αφανείς. Εξόπλισε τη γενεά όλη. Το γένος ολόκληρο. Επειδή ο αγώνας ήταν πανελλήνιος, δεν ήταν ποτέ αγώνας ταξικός.

Οι Συνέπειες και τα Διδάγματα του Αγώνα

Οι αγωνιστές του 21 έγραψαν ιστορία στην Ευρώπη. Προκάλεσαν το εκπληκτικό κίνημα του φιλελληνισμού, και απασχόλησαν επί σειρά ετών την ευρωπαϊκή διπλωματία με το ελληνικό ζήτημα. Κατέφεραν ισχυρό πλήγμα στο καθεστώς της Ιεράς Συμμαχίας.

Στη συνείδηση του έθνους, οι αγωνιστές του 21 έγιναν θρύλοι. Ενέπνευσαν γενεές ελλήνων για απελευθερωτικά κινήματα, και σε καιρούς δοκιμασίας, τους εμψύχωσαν για καρτερία και αντίσταση.

Σήμερα ο κοσμοπολιτισμός παρουσιάζεται αποκλειστικά σαν αντίμαχος της πατριδολατρίας. Ελκυστικά θρασύστομα δαιμόνια κερνούν το μεθυστικό κρασί νεοπροσφερτων ιδεών. Θείες πατρίδες προσβάλλονται, ιερές λατρείες γίνονται σκοποί στα χτυπήματα θρησκευμάτων ύποπτων, ήρωες του 21 παρουσιάζονται σαν αλλοεθνείς. Αλλά η προπαγάνδα καταρρίπτεται, και οι πατρίδες αντέχουν, γιατί είναι αδύνατο να λείψουν. Είναι ριζωμένες στα έγκατα της ιστορίας, που δεν είναι δυνατό σ' αυτές να παραμελήσουν τους θησαυρούς των περασμένων και τους αγώνες των ηρώων του 21.

Οι ισχυροί της Γης συμβουλεύουν κάποτε ανήθικους συμβιβασμούς για αλύτρωτες πατρίδες μας. Ευτυχώς οι αδύνατοι, όταν αυτοί είναι Έλληνες που εμπνέονται από τους ήρωες του 21, απαντούν εμπράκτως με την άτεγκτο εφαρμογή του ηθικού νόμου, που πρώτο και τελευταίο άρθρο του έχει το ιδανικό της ελευθερίας. Εξ' άλλου την ηθική πορεία της ανθρωπότητας χαράζει και χειραγωγεί όχι τόσο η ισχύς των μεγάλων, όσο η θυσία των μικρών.

Οι παγκόσμιες συνέπειες των αγώνων του 21 υπήρξαν άπειροι, και ακόμα και σήμερα δεν έχουν εξαντληθεί. Η Ιερά Συμμαχία, καταρρακωμένη ηθικά, διαλύεται σαν πολιτικός συνασπισμός μετά τη διάσπαση Ρωσίας και Αυστρίας. Ο αγών του 21 ενίσχυσε στην Ιταλία το αίσθημα της εθνικής ενότητας και της πολιτικής ελευθερίας. Στη Γαλλία, τα φιλελεύθερα πολιτικά κόμματα, ενδυναμωμένα από τη διάλυση της Ιεράς Συμμαχίας, κατέλυσαν το 1830 το απολυταρχικό σύστημα, χωρίς η άλλη μοναρχική Ευρώπη να τολμήσει να παρέμβει. Τέλος η ελληνική επανάσταση δημιούργησε το νέο δίκαιο στις σχέσεις μεταξύ των λαών, το δίκαιο των εθνοτήτων,

που έγινε η σημαία του Α΄ παγκοσμίου πολέμου και είναι σήμερα η βάση του διεθνούς δικαίου.

Πέραν όλων αυτών η Ελληνική επανάσταση ανέδειξε ολόκληρη γενεά υπέρλαμπρων ηρώων, τη γενεά των αγωνιστών του 21. Και επισφράγισε εσαεί τη δόξα των Σουλιωτών, των οποίων και ο τελευταίος οπλίτης ήταν ανώτερος σε στρατιωτική αξία πολλών αρχηγών της επαναστάσεως. Ο Κίτσος Τζαβέλας, μαζί με τους άλλους ισάξιους του Σουλιώτες οπλαρχηγούς, αναβίωσε στη συνείδηση μας το κλέος και την πολεμική αρετή των λεοντόκαρδων Σουλιωτών.-

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Χριστόφορος Περραιβός, Πολεμικά Απομνημονεύματα, Φεβ. 1897
- Σπυρίδων Π. Αραβαντινός, Ιστορία Αλή Πασά του Τεπελενλή, Νοε 2000
- Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Απομνημονεύματα της Επανάστασης των Ελλήνων 1821-1833, Εκδ. Χ. Κοσμαδάκη
- Κωνσταντίνος Ν. Ράδος, Οι Σουλιώται και οι Αρματολοί εν Επτανήσω, 1916
- Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 1971
- Σπυρίδων Τρικούπης, Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης, 1978
- Κ.Α.Βακαλόπουλος, Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού, 1992
- Γεωργίου Ρούσσου, Νεώτερη Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 1975
- Εκδοτική Αθηνών, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 1975
- Διονύσιος Α. Κόκκινος, η Ελληνική Επανάσταση, 1974
- Ελληνική Εκδοτική Σχολή 1821, Άπαντα Μακρυγιάννη, Αθήνα 1977
- Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Θεσσ. 1988
- Auguste Borpe, Οι Σουλιώται εις τον Γαλλικό Στρατό, 1973
- F.C.H.L. Rouqueville, Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης, 1890
- Βασίλη Κραπίτη, Ζώης Πάνου, 1973.
- Στέφανος Δ. Παππάς, «Κριτήριο της Πατρίδος», Η Ομόσπονδη Οργάνωση των Σουλιωτών τα Χρόνια της Οθωμανικής Κυριαρχίας, Ηπειρωτικά Γράμματα, Ιωάννινα, Οκτώβριος 2002.
- Παν. Αραβαντινός, Χρονογραφία της Ηπείρου, Τόμοι Α, Β, Αθήνα 1856.
- Ιωαν. Λαμπρίδης, Ηπειρωτικά μελετήματα, Ιωάννινα 1971.
- Σπ. Γ. Μουσελίμης, Τοπωνύμια της Λάκκας Σούλι, Ηπειρωτική Εστία, 1962,1963,1975,1976.
- Χρ. Ι. Σούλης, Λήμμα « Σούλι », Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια « ΠΥΡΣΟΣ ».
- Εμ. Γ. Πρωτοψάλτης, Σούλι-Σουλιώται, Αθήνα 1983
- Αθανάσιος Γούδας, Βίοι Παράλληλοι, Αθήνα 1863
- Γ. Βλαχογιάννης, Άπαντα, Αθήνα 1966
- Κων. Μ. Μέκιος, Ιστορία της Ηπείρου, εν Καϊρω, 1909
- Ι. Κορδάτος, Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδος, Αθήνα 1959
- Γεώργιος Μ. Σαρηγιάννης, Η Δημιουργία, η Εξέλιξη και η Συγκρότηση της Σουλιώτικης Ομοσπονδίας, Ιωάννινα 1981
- Κ. Θεσπρωτός – Αθ. Ψαλίδας, Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου (Προλεγόμενα και Σημειώσεις Αθ. Χρ. Παπαχαρίσης), Ιωάννινα, 1962

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κεφάλαιο πρώτο Το προοίμιο

Το θαύμα του 21. Η παράδοση της φυλής και η πορεία του Έθνους.....	11
Η ανάδειξη ηγητόρων και η δημιουργία πολεμικών πυρήνων	12
Τα Επτάνησα εστία συγκροτημένου ελληνικού στρατού	13
Η ιστορική δικαιοσύνη για το αιματοβαμμένο Σούλι και το Κίτσο Τζαβέλα.....	13

Κεφάλαιο δεύτερο

Το Σούλι και οι αγώνες του. Ο Κίτσος Τζαβέλας παραμονές του αγώνα

Η εθνογραφική προέλευση των Σουλιωτών. Το τοπωνύμιο Σούλι.....	17
Η δομή της Σουλιώτικης κοινωνίας και η λειτουργία της ομοσπονδίας.....	18
Το Σούλι προπομπός του 21 και ο Κίτσος Τζαβέλας. Η συμβολή των αρματολών και κλεφτών.....	20
Οι αγώνες των Σουλιωτών κατά του Αλή Πασά. Ο Κίτσος Τζαβέλας στα Επτάνησα.....	22
Η επιστροφή στο Σούλι και η σύμπραξη με τον Αλή Πασά.....	22

Κεφάλαιο τρίτο

Ο αγώνας της ανεξαρτησίας

Οι αγώνες των Σουλιωτών κατά του Χουρσίτ και η εκστρατεία στην Ήπειρο.....	27
Η καταστροφή στο Πέτα.....	28
Η απόβαση στη Σπλάντζα.....	30
Α΄πολιορκία του Μεσολογγίου	31
Η εκστρατεία του Μουσταή-πασά της Σκόδρας. Οι διχόνοιες και αντιζηλίες Μεταξύ των ελλήνων οπλαρχηγών.....	32
Οι μάχες Κεφαλόβρυσου και Καλιακούδας.....	33
Το Ανατολικό.....	35
Η μάχη της Άμπλιανης.....	36
Οι εμφύλιες διαμάχες.....	36
Η μάχη στο Κρεμμύδι	38
Καταδρομικές κρούσεις στο Μεσολόγγι, προσβολές των μετόπισθεν.....	40
Η μάχη της Κλείσοβας	41
Η έξοδος του Μεσολογγίου.....	42
Η μάχη της Αράχοβας.....	43
Η μάχη του Φαλήρου.....	44
Ο Κίτσος Τζαβέλας χιλιάρχος.....	45
Η εκστρατεία του Κίτσου Τζαβέλα στη Κεντρική Στερεά.....	45

Οι επιχειρήσεις στη Δυτική Στερεά και η συνθηκολόγηση των τούρκων στο Μεσολόγγι.....	46
---	----

Κεφάλαιο τέταρτο **Η περίοδος της ανεξαρτησίας**

Δυσaréσκειες και στάσεις στο στράτευμα.....	51
Ο Κίτσος Τζαβέλας υπασπιστής του Όθωνα και υποστράτηγος.....	51
Ο Κίτσος Τζαβέλας πληρεξούσιος των Σουλιωτών στις εθνοσυνελεύσεις.....	51
Νέες απόπειρες στάσεων και ανταρσίες.....	52
Ο Κίτσος Τζαβέλας στη κυβέρνηση Κωλέττη.....	53
Ο Κίτσος Τζαβέλας πρωθυπουργός.....	53
Ο κριμαϊκός πόλεμος και η εξέγερση στην Ήπειρο και Θεσσαλία.....	54

Κεφάλαιο πέμπτο **Το επίμετρο**

Οι αρχές και το σθένος της φάρας των Τζαβελαίων.....	59
Η ελληνική ψυχή, οι πνευματικές παρακαταθήκες και η εθνική αρετή του Κίτσου Τζαβέλα.....	60
Οι συνέπειες και τα διδάγματα του αγώνα.....	62
Βιβλιογραφία.....	65